

Romeinse Nehalennia- altaren in Zeeland

Lokale fabricaten of geïmporteerde producten?

Auteur: Niels Tuinman

Studentnummer: S0746487

Begeleider: Prof. R. Halbertsma

Specialisatie: Klassieke Archeologie

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Leiden, 14 juni 2012

Inhoudsopgave

	Introductie	5
1.	Onderzoeksvraag	6
1.1	Onderzoeksmethode: John Beazley	9
2.	Historische context: Romeins Zeeland	11
3.	Archeologische vondsten	13
3.1	De herontdekking van Nehalennia bij Domburg.....	14
3.2	Nieuwe altaren bij Colijnsplaat	17
3.3	Datering van de altaren.....	20
3.4	De Gallo-Romeinse tempels.....	21
3.5	Herkomst en verspreiding van Nehalennia	23
4.	Etymologie: een mogelijke verklaring voor de naam Nehalennia	26
4.1	Ganuenta, Romeinse stad in Zeeland	28
5.	Herkomst van de altaren.....	30
5.1	Steensoort	32
6.	Beschrijving van de altaren.....	34
6.1	Kleding van de godin.....	35
6.2	Attributen van Nehalennia.....	37
6.3	Overige versieringen op de altaren	40
6.4	Andere goden bij de Nehalenniaheiligdommen	42
7.	Vergelijking van de altaren in Nederland met de altaren uit Keulen.....	44
8.	Voor- en tegenargumenten voor productielocatie.....	54
9.	Conclusie	58
10.	Samenvatting	60
11.	Literatuurlijst	61
12.	Lijst gebruikte tabellen	64
13.	Lijst gebruikte afbeeldingen.....	65
14.	Bijlagen	70
	Bijlage 1 Afbeeldingen	71

Introductie

In het eerste hoofdstuk zal ik de onderzoeksvraag formuleren en een uitleg geven over de onderzoeksmethode. In het tweede hoofdstuk zal ik een korte introductie geven van de historische achtergrond van Zeeland in de Romeinse periode. Hiermee hoop ik een beeld te kunnen schetsen van de situatie in die periode. Vervolgens zal ik in hoofdstuk drie uiteenzetten hoe, wanneer en in welke aantallen de Nehalennia-altaren weer opgedoken zijn. Daarnaast zal ik in dit hoofdstuk ook uitleggen welke personen de altaren hebben opgericht. In hoofdstuk vier komt de betekenis van de naam van de godin aan bod. Wellicht levert dit een verklaring op waarom mensen nu juist aan deze godin in Zeeland hebben geofferd. Het hoofdstuk hierop, hoofdstuk vijf, zal ingaan op de herkomst van de steensoorten die gebruikt zijn voor de altaren. Dit zal helpen om de aan te tonen waarom juist Keulen of andere locaties opties zijn waar de altaren zouden zijn geproduceerd. Hoofdstuk zes behandelt alle onderdelen van de altaren. Hierbij wordt gekeken naar wat algemene kenmerken zijn die aanwezig zijn op de altaren en wat ze wellicht betekenen. Hoofdstuk zeven is een vergelijking van het aanwezige materiaal in Nederland en altaren in de collectie van het Germaans-Romeins museum in Keulen. In hoofdstuk acht zal ik de verschillende voor- en tegenargumenten bespreken voor de mogelijke productie locaties. Als laatste zal hoofdstuk negen de conclusie bevatten.

1. Onderzoeksvraag

De Nehalennia-altaren zijn Romeinse altaren die in de 17^e en 20^e eeuw gevonden zijn in Zeeland. De meeste van deze altaren bevatten een afbeelding van de inheemse godin Nehalennia, maar ook altaren met enkel een inscriptie gewijd aan deze godin zijn gevonden. Behalve in Zeeland zijn er tevens enkele Nehalennia-altaren gevonden in Keulen-Deutz, een stadsdeel van het huidige Keulen. Helaas zijn de meeste vernietigd in de Tweede Wereld Oorlog behalve één exemplaar.(zie afb. 1 in de bijlagen) Verder is er nog één exemplaar dat afkomstig is uit Bonn. En een bronzen beeldje in Keulen dat ook vermoedelijk Nehalennia voorstelt.(zie afb. 2) Altaren die het best met de Nehalennia-altaren te vergelijken zijn, zijn gevonden in Keulen wat toentertijd de hoofdstad was van de Romeinse provincie Germania Inferior. Daarnaast was Keulen een groot Romeins handelscentrum en lag het tevens het dichtst bij Zeeland. Aangezien in de Romeinse periode in Nederland slechts enkele kleine nederzettingen aanwezig waren, rijst de vraag of men in Zeeland wel in staat is geweest zulke fraai bewerkte altaren te fabriceren of dat deze wellicht van elders komen. Zoals in het hoofdstuk dat de herkomst van de steensoorten behandelt zal uitwijzen, zou een route van de onbewerkte stenen via Keulen weliswaar een omweg betekenen, maar niet één die totaal buiten de route naar Zeeland lag.

Er zijn verschillende mogelijkheden waarvan men denkt dat ze kunnen verklaren hoe de altaren in Zeeland terecht zijn gekomen. Ten eerste bestaat de mogelijkheid dat de stenen in zijn geheel als blok onbewerkt naar Zeeland zijn vervoerd. Vervolgens zijn deze hier versierd en is er een inscriptie aangebracht.

Een tweede mogelijkheid is dat de onbewerkte stukken steen eerst naar Keulen zijn vervoerd. Daar zijn de altaren versierd en is er tevens een inscriptie op de aangebracht.

De derde mogelijkheid is dat de onbewerkte stenen eerst naar Keulen zijn gebracht om daar versierd te worden. Vervolgens zijn deze altaren naar Zeeland verscheept waar ze uiteindelijk ter plaatse een inscriptie kregen.

Om te bepalen waar ze vandaan komen, ga ik me richten op stilistische kenmerken van de altaren. Niet zozeer de vormgeving van de godin, maar meer de overige details die op de altaren te zien zijn. Voorbeelden hiervan zijn de vorm van de bovenkant van het altaar en de details die te zien zijn als versiering van het altaar, zoals verschillende natuurelementen.

Om de altaren die gevonden zijn in Nederland te analyseren, gebruik ik het boek 'Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat' van P. Stuart en J.E. Bogaers. Hierin staat een catalogus van alle gevonden beelden tot 2001 in Nederland. Het betreft beelden die nu te vinden zijn in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, het Zeeuws museum in Middelburg, het museum voor Zuid- en Noord-Beveland in Goes en het Maritiem Museum in Zierikzee. Om de altaren van dichtbij te bekijken, bezoek ik het Museum van Oudheden te Leiden. Daarnaast bezoek ik het museum voor Zuid- en Noord-Beveland in Goes om Nehalennia-altaren te zien. Voor meer voorbeelden ben ik naar Middelburg afgereisd; helaas was de collectie Nehalennia-altaren daar tijdelijk afwezig en was het niet mogelijk om de altaren daar te bezichtigen.

Voor materiaal om de altaren mee te vergelijken, zal ik naar het Romeins-Germaans Museum te Keulen afreizen. In dit museum is een groot aantal altaren tentoongesteld die qua vorm te vergelijken zijn met de Nehalennia-

altaren die gevonden zijn in Zeeland. Deze altaren echter, zijn gevonden in Keulen en bevatten beelden van andere Romaanse goden en godinnen.

Door de kenmerken te vergelijken van altaren die gevonden zijn in Nederland en in Keulen, probeer ik aan de hand hiervan te bepalen of deze door dezelfde beeldhouwschool kunnen zijn geproduceerd of dat het hier verschillende productiecentra betreft.

1.1 Onderzoeksmethode: John Beazley

De methode die ik ga gebruiken om te determineren waar de beelden gemaakt zijn, is ook wel bekend als de 'Beazley Methode'. Deze methode is vernoemd naar John Beazley, die hem succesvol wist toe te passen op Attische vazen. Beazley classificeerde de vazen niet alleen aan de hand van functie, vorm of context, maar ook aan de stijl die gebruikt is door een individuele schilder. Hij besteedde hierbij, in tegenstelling tot zijn Duitse collega's zoals Pfuhl en Furtwängler, minder aandacht aan 'signaturen' achtergelaten door de kunstenaars. (Whitley, 1997, 41)

Een andere innovatie van Beazley was dat hij, in tegenstelling tot zijn voorgangers die tekeningen gebruikten, foto's gebruikte om specifieke onderdelen van een vaas te beschrijven. Het voordeel van foto's ten opzichte van tekeningen is dat een tekening altijd gedeeltelijk subjectief is. Het idee om naar specifieke details te kijken, heeft Beazley vermoedelijk overgenomen van Giovanni Morelli of Paul Hartwig. (Williams, 1996, 241-242) Morelli meende dat hij kunstenaars uit de Renaissance niet zozeer herkent aan hun algemene stijl, maar ook kan herkennen aan de manier waarop iemand kleine, lastige onderdelen van een menselijk lichaam weergeeft zoals de oren, neus, ogen, vingers en tenen. In het geval van de altaren is deze methode geschikt, omdat deze vaak uitbundig versierd zijn aan alle zijden. Verschillende stilistische details duiden op verschillende makers van de altaren. Wanneer dezelfde details terug te vinden zijn op altaren die zeker op een bepaalde locatie zijn geproduceerd, is het mogelijk om op deze manier een aardig idee te krijgen van de plek van fabricage van de altaren. Een andere mogelijke toepassing van deze methode is het maken van een chronologische lijst met ontwikkelingen van een voorwerp. (Oakley 1998, 211)

Het nadeel van deze methode is dat het, zoals Maginnis ook duidelijk maakt, een methode betreft die gebaseerd is op een opvatting of aanname van iemand. (Maginnis, 1990, 106-107) Door deze subjectiviteit kan het voorkomen dat men overeenkomsten of verschillen waarneemt die voor een ander persoon niet aanwezig zijn. Daarom is het zaak om alleen aan heel duidelijke overeenkomsten of verschillen conclusies te binden en dan nog is het naar mijn mening nog geen sluitend bewijs.

2. Historische context: Romeins Zeeland

De Romeinse geschiedenis in Nederland begint rond 57 voor Christus wanneer Caesar met zijn Romeinse soldaten voor het eerst naar deze gebieden trekt en in aanraking komt met de bewoners. Het gebied bestond toentertijd uit een brede strandwal met daarachter een veengebied. De inwoners leefden niet alleen op de strandwal, maar ook op het veen. Bewijs hiervoor is gevonden bij Colijnsplaat, op de oever van de Oosterschelde. Hier zijn restanten van een huis en bewoningssporen van ongeveer 100 na Christus aangetroffen. (De Klerk, 1991, 1) De bestaansmiddelen bestonden uit landbouw, veeteelt, de jacht en visserij. Ook werden producten verkocht die hierbij geproduceerd werden, zoals wol, huiden, vissaus, etc. Daarnaast werd er ook zout geproduceerd. Het winnen van zout gebeurde zowel door het verbranden van veen als door het indampen van zeewater. (Trimpe Burger, 1971, 52)

De Rijn werd door de Romeinen als natuurlijke grens gebruikt ten noorden van Zeeland. Het gedeelte van Nederland tot onder deze grens maakte een vrij lange tijd deel uit van het Romeinse rijk. De eerste tot dusver bekende Romeinse vondsten in Zeeland, Romeinse munten daargelaten, dateren vanaf ongeveer 100 na Christus en betreffen vondsten van aardewerk. (Besuijen, 2008, 23) Aan het eind van de eerste eeuw zijn er grote aantallen Romeins aardewerk in omloop. In de loop van de tweede eeuw neemt het aantal inheemse en Romeinse nederzettingen gestaag verder toe met een hoogtepunt tussen ongeveer 170 en 275 na Christus, waarbij het merendeel van deze nederzettingen zich aan de kust bevindt. (zie afb. 3) Door het drassige karakter van de bodem en de aanwezigheid van vele rivieren is het waarschijnlijk dat men voor transport van goederen en het maken van reizen aangewezen was op verplaatsing via boten. De vele rivieren en het rijke

achterland met Keulen als groot handelscentrum zorgde ervoor dat er een levendige handel ontstond vanuit Keulen, door Zeeland de zee over richting de havens op de oostkust van Brittania. Hierdoor werden de havens bij Domburg en Colijnsplaat relatief belangrijk in deze regio. Ook uit andere regio's kwamen schepen aan die vanuit onder andere Spanje handelswaren als olie en wijn met zich meebrachten. Deze drukke handelswegen werden vermoedelijk beschermd door enkele forten die de handelaren moesten beschermen tegen zeerovers. (Trimpe Burger, 1971, 46)

Voor de komst van de Romeinen werden al meerdere goden en godinnen vereerd in dit gebied. Onder invloed van de Romeinen en door de Romeinse dedicanten (mensen die de altaren wijdden) werden voor verschillende inheemse godheden altaartjes opgericht. Deze kwamen voor de Romeinse aanwezigheid niet voor. Vaak werden de namen van de lokale godheden door de Romeinen aangepast, zodat deze wat 'Latijnser' klonken. Naast Nehalennia zijn er andere godinnen die vereerd werden zoals Epona, een godin die vereerd werd in het gebied tussen grofweg de Rijn en de Seine. Epona stond bekend als de 'paardengodin', omdat ze vrijwel altijd door dit dier vergezeld werd. Een ander voorbeeld is Hludana. Dit was een godin die in het gebied vereerd werd wat tegenwoordig bekend staat als Friesland en waarvan de stijl van de godin en de stijl van een gevonden altaar gewijd aan haar erg veel weg heeft van Nehalennia. (Galestin, 2010, 75) Vooralsnog zijn in Zeeland 'slechts' de tempel bij Domburg en de tempel bij Colijnsplaat bekend. Bechert meent echter dat, aan de hand van gevonden inscripties, aangenomen mag worden dat er nog een heiligdom gevonden kan worden in de provinciehoofdstad. (Bechert, 1983, 230) Hier is echter tot op heden geen bewijs van gevonden.

3. Archeologische vondsten

In totaal zijn er tot 2003 ongeveer 370 altaren, elf grote beelden en zes kleinere beelden van Nehalennia bij Domburg en Colijnsplaat gevonden. (Stuart, 2003, 44) Hiervan zijn 150 altaren nagenoeg compleet, terwijl de overige vondsten vaak slechts fragmenten zijn. Dit grote aantal altaren levert een indrukwekkende groep artefacten op die een breed perspectief bieden voor archeologisch onderzoek. Zo kan onder andere onderzoek gedaan worden naar de inscripties die op de altaren staan. Deze kunnen bijvoorbeeld informatie opleveren met betrekking tot de herkomst van de dedicanten. Tevens is het mogelijk om aan de hand van de inscripties onderzoek te doen naar het werk dat de individuen deden en de relaties die ze hadden. Hoewel er al verscheidene studies naar gedaan zijn, is er nog volop ruimte voor aanvullend onderzoek.

3.1 Herontdekking van Nehalennia bij Domburg

De eerste gepubliceerde altaren van de godin Nehalennia zijn gevonden bij de Zeeuwse plaats Domburg op het schiereiland Walcheren. Op 5 januari van het jaar 1647 wordt, nadat er enkele weken zware stormen uit het noordoosten over het land raasden, aan de voet van de duinen een groot aantal stenen altaren gevonden. In de daaropvolgende jaren werden nog enkele altaren gevonden op deze plek, wat het totaal tenslotte op veertig altaren en beelden zet. Op 28 van deze beelden staat een inscriptie of afbeelding die aan de godin Nehalennia is gewijd.

Naast de artefacten werd ook de fundering van vermoedelijk een tempel blootgelegd. Het is echter onbekend of het een ronde of vierkante tempel betrof aangezien ooggetuigen elkaar tegenspreken met hun beschrijvingen. Het meest waarschijnlijk is een vierkant of rechthoekig gebouw met een zuilengang eromheen. Dit was een tempelmodel dat in dit gebied vaker voorkwam en een Gallo-Romeins tempeltype representeert. Later in dit hoofdstuk zal ik hier verder op ingaan. Verder is er van de tempel vrij weinig teruggevonden. Zo zijn slechts één kapiteel, één fragment van een vierkante zuil en twee voetstukken van ronde zuilen teruggevonden. (Stuart 2000, 23) Een groot aantal jaren na de vondst van de tempel waren de resten nog zichtbaar bij de duinen. In 1731 waren deze resten nog dagelijks zichtbaar bij laag water en zelfs tot in 1770 waren ze, ruim 120 jaar na de ontdekking, nog zichtbaar bij extreem laag water. (Feen van der, 1927, 1-6) Aan de hand van oude kaarten is met enige zekerheid vast te stellen dat de tempel zich zo'n 900 meter ten noordwesten van de protestantse kerk van Domburg bevond. Schattingen, gemaakt door Hondius-Crone in 1950, plaatsen de resten op zo'n vijfhonderd meter van de toenmalige kustlijn op een diepte van zes meter. Helaas is het niet mogelijk om met luchtfotografie de tempelresten in

beeld te brengen, aangezien het water niet helder genoeg is in de Noordzee door sterke getijdenstromingen. (Hondius-Crone, 1955, 19)

De uiteindelijke vondsten bestonden in totaal uit veertig stenen altaren, één klein beeld van Nehalennia, twee grote beelden van Neptunus en twee grote beelden van de godin van de overwinning, Victoria. (Stuart, 2000, 26-27)

Onder de veertig altaren werd één altaar gevonden waarop Jupiter te zien was en één altaar waarop de godin Burorina stond afgebeeld, een godin die uniek is in Zeeland. (Wagenvoort, 1971, 288) Erg opvallend was de vondst van een Nehalennia-altaar met drie godinnen. Deze was echter bij ontdekking al erg geschonden. Op één van de altaren, geschonken door ene 'Dacinus', zijn de resten van donkerrode verf nog zichtbaar. Het is echter onbekend of alle altaren in de oudheid beschilderd waren. (Stuart 2003, 49) Dit was in de Romeinse periode een normaal gebruik; echter weinig artefacten die nu worden gevonden bevatten nog resten van de verf. (Stuart, 1992, 13)

Daarnaast zijn er ook enkele Romeinse munten en wat aardewerk gevonden. Al snel na de vondst van de eerste altaren kwamen er berichten over de onverwachte ontdekking en al hetzelfde jaar werden dertien van de stenen gepubliceerd in het werk van Hendrik Danckers. (Danckers, 1647) De eerste volledige publicatie dateert van 1650 en werd uitgebracht door Olivier van Vree. (Vredius, 1650) De publicatie bevat gravures en beschrijvingen van alle vondsten tot dan toe. Na de vondst werden de stenen opgeborgen in de Nederlandse hervormde kerk van Domburg. De omstandigheden in de kerk waren verre van optimaal en volgens ooggetuigen zagen de stenen groen van uitslag en waren ze veelal beklad met initialen en namen van mensen die de stenen bezocht hebben. Ondanks de erbarmelijke staat waarin de altaren verkeerden, zijn deze in 1821 nog wel bezocht door Reuvens, die zeer geïnteresseerd was in Nehalennia. Hij maakte geen opmerkingen over de slechte omstandigheden waarin de altaren zich bevonden, maar maakte voor

zichzelf een catalogus van de altaren. (Stuart, 1973, 372) In 1848 sloeg tijdens een onweersbui de bliksem in de toren van de kerk, waarbij de kerk vlam vatte en in zijn geheel ten onder ging. De stenen werden grotendeels verwoest of raakten zwaar beschadigd. Slechts vijf van de altaren waren nog enigszins toonbaar. De rest van de altaren werd in de open lucht neergelegd. Deze resten werden in 1866 geschonken aan het Zeeuwsch Genootschap en werden overgebracht naar Middelburg. (Stuart, 2003, 34-35)

3.2 Nieuwe altaren bij Colijnsplaat

Na de vondst van de Nehalennia-altaren in 1647 bleven meer vondsten lange tijd uit. Echter op veertien april 1970 werd door een visser met zijn viskotter een ongewone vangst gedaan. Na een dag vissen in de buurt van Colijnsplaat vond hij in zijn sleepnetten enkele steenblokken die een inscriptie en een afbeelding bevatten. Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werd geïnformeerd over deze vondst en in de zomer van hetzelfde jaar voer de schipper voor het eerst met medewerkers van het museum over de Oosterschelde. De vraag was of de steenresten afkomstig waren van een Romeins schip dat gezonken was of dat er wellicht een tweede Nehalenniatempel in Zeeland had gestaan.

Op de vissersboot werd radio-plaatsbepalingsapparatuur geplaatst, waardoor het mogelijk was om de vindplaatsen in kaart te brengen. Bij de eerste paar slepen kwamen al snel stukken van Romeinse dakpannen bovenwater. De aanwezigheid van deze dakpannen duidde op de aanwezigheid van een gebouw. Vlak daarna werd een klein altaar opgevist. Het gebouw zou dus een tempel moeten zijn met naar alle waarschijnlijkheid nog meer altaren. In de daaropvolgende maanden werd met de vissersboot ongeveer vijfhonderd kilometer afgelegd tijdens een zoektocht naar altaren. Dit gebeurde met wisselend resultaat. Dat kwam onder andere doordat de altaren afwisselend bedekt en onbedekt raakten met zand dat door de zeestromen aangevoerd werd. Optimale omstandigheden werden gevormd wanneer giertij plaatsvond. Op dat moment zijn de zeestromen het sterkst en is de kans het grootst dat de altaren op de bodem vrij gespoeld raken van zand. Met doodtij daarentegen raakten de altaren snel bedekt met zand, waardoor deze niet op te vissen waren. (Louwe Kooijmans, 1971, 15)

Bij het zoeken naar de altaren kregen de onderzoekers hulp van een duikploeg van de Pontoniers- en Torpedistenschool, die in twee jaar tijd in totaal acht maal afgedaald zijn naar de vindplaats op 25 meter diepte. Echter bij geen van de duiken, die in totaal per keer drie kwartier duurden, hebben de duikers altaren kunnen vinden. Dit was onder andere te wijten aan het slechte zicht en de mogelijkheid dat de altaren alweer door zand overspoeld waren. (Louwe Kooijmans, 1971, 18)

De conditie waarin de altaren verkeerden, was bijzonder goed. Dit duidt erop dat deze slechts korte tijd blootgesteld zijn geweest aan zeelucht alvorens ze in de kleilaag op de bodem van de Oosterschelde terecht kwamen. De kant van de altaren die in de kleibodem lag, was nog beter bewaard dan de kant die vrij lag. Dit komt doordat de vrije kant onderhevig was aan erosie door zowel zeedieren als de getijden. In de daaropvolgende jaren is door verschillende vissers nog een groot aantal stenen opgevist. De meeste hiervan zijn terecht gekomen in musea in Middelburg, Goes en Zierikzee. Tot 2003 zijn in totaal ongeveer 330 onderdelen van altaren, negen grote beelden, vijf kleinere beeldjes en een gigantische hoeveelheid van zo'n 2,5 ton aan dakpannen gevonden. Van deze dakpannen is één dakpan anders dan de rest. Het betreft hier een hoekdakpan die scheef is afgesneden. Deze vondst is een goede aanwijzing dat de tempel vierkant was en het dus een Gallo-Romeins model betrof. (Lendering, 2012)

Van de gevonden beelden stellen drie stuks de godin Nehalennia voor en zijn er fragmenten van minstens zes andere beelden van Victoria en Neptunus. Hierbij zijn de beelden van Neptunus en Victoria met hun afmetingen van 150-170 centimeter 'levensgroot' en hadden de beelden van Nehalennia 'slechts' een grootte van ongeveer tachtig centimeter. Van het totale aantal gevonden altaren zijn 110 altaren nagenoeg compleet. (Stuart, 2003, 44) Men moet wel bedenken dat van 220 van de 330 vondsten slechts fragmenten

over zijn. Net als bij Domburg is bij Colijnsplaat slechts één altaar opgedoken dat nog verfsporen draagt. Bij dit altaar is de achterwand van de nis blauw geverfd. (Stuart, 1992, 13) Een ander opmerkelijk gegeven is dat stukken van zuilen of kantelen die toebehoord zullen hebben aan de tempel, schitteren door afwezigheid.

Een mogelijke verklaring is dat de tempel wellicht houten pilaren bevatte of misschien zelfs helemaal geen zuilengalerij had. (Lendering, 2012) Even opmerkelijk maar dan juist vanwege de aanwezigheid ervan is de ontdekking van een kalkstenen altaar met daarop de afbeelding van drie godinnen. Dit drietal komt in Nederland nauwelijks voor. In Duitsland echter, met name in het gebied tussen de Rijn en de Maas, zijn uit de 2^e en 3^e eeuw na Christus minstens tien heiligdommen bekend waar zich honderden votief monumenten ter ere van de drie godinnen bevinden. In deze inscripties wordt steeds gesproken over 'Matronae' of 'Matres'. De inscriptie op dit altaar met drie godinnen luidt echter '*Deae Nehaleniae M. Iustinius Albus L. M.*', wat vertaald kan worden als '*Voor de godin Nehalennia Marcus Iustinius Albus, gaarne en met reden*'.

Wat hierbij opvalt, is dat de maker van de inscriptie de godinnen aanspreekt in het enkelvoud, terwijl er toch drie godinnen gezeten zijn. Dit kan volgens Stuart verklaard worden door aan te nemen dat het altaar buiten Zeeland vervaardigd is, op een plek waar de Matronencultus vaak voor kwam. Vervolgens is het altaar meegenomen door iemand naar Zeeland en heeft diegene daar ter plaatse door een lokale beeldhouwer een Nehalennia-inscriptie laten maken. Deze beeldhouwer gebruikte hiervoor een standaardtekst die hij normaalgesproken ook op een Nehalennia-altaar zou plaatsen. (Stuart, 1997, 46) Hier is helaas geen bewijs voor.

3.3 Datering van de altaren

De datering van de Nehalennia-altaren is geplaatst in de periode tussen ongeveer 150 tot 250 na Christus. Dateringen werden door de Romeinen aangeduid met de namen van twee consuls die in een bepaald jaar in Rome in functie waren. De lijst met consuls is bekend, waardoor er een goede datum aan kan worden geplakt. Helaas komen deze namen niet vaak voor op de Nehalennia-altaren. Bij de altaren die gevonden zijn bij Colijnsplaat is dit slechts driemaal het geval. In deze gevallen zijn de namen en regeerperiodes van de consuls Fuscianus en Silanus (in 188), Maximus en Aelianus (in 223) en Albinus en Maximus (in 227).

Bij de vondsten in Domburg is van één altaar bekend dat bij deze de onderste regel is weggehakt. Dit was de plaats waar de namen van de consuls stonden. Dit is een zogeheten '*damnatio memoriae*', wat zoveel betekent als 'vervloeking van de nagedachtenis'. Dat werd gedaan bij een gehate keizer die samen met een ander persoon consul was. Keizers die hiervoor in aanmerking komen gezien de periode van de fabricage van de altaren, zijn Geta (211-212), Elagabalus (218-222) en Alexander Severus (222-235). Helaas is het niet mogelijk om met 100% zekerheid te zeggen welke van deze drie keizers op dit altaar hebben gestaan. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om het jaar 222, omdat beide namen zijn verwijderd. In dat jaar waren zowel Elagabalus als Alexander Severus keizer. (Stuart, 1997)

3.4 De Gallo-Romeinse tempels

Gallo-Romeinse tempels werden vaak buiten een nederzetting gebouwd. Het liefst in de buurt van water. In de loop van de tijd kan het voor komen dat er een nederzetting rond te tempel wordt gevormd. De fundering van de tempel bestond vermoedelijk uit tufsteen. Dit wordt aangenomen vanwege de grote hoeveelheden tufsteen die gevonden zijn bij Colijnsplaat. (Anderson & Groessens, 1996, 131) De tempel zelf bestaat uit een centraal gebouw, oftewel een '*cella*'. Deze cella heeft wat weg van een vierkant, torenachtig gebouw en bestond meestal uit twee verdiepingen. Het dak van het gebouw was gemaakt van dakpannen en het gebouw was rondom omgeven door een zuilengalerij, de '*porticus*'. Het centrale gebouw stelt de woonplaats voor van de godheid aan wie de tempel is gewijd. Van deze god of godin staat een beeld in het midden van de cella. De cella staat op een stevig verhoogd fundament, een podium. Deze is te bereiken via een stenen trap.

De plechtigheden en het offeren vinden niet plaats in de tempel zelf, maar gebeuren bij de altaren. De altaren stonden echter niet in de tempel, maar in de porticus of nog verder van de tempel af. Bij de altaren kunnen offerplechtigheden voltrokken worden en van sommige van de altaren wordt gedacht dat offers op de bovenkant ervan konden worden gelegd.

De vorm van de tempel is geheel in een Keltisch-Gallische bouwtraditie die slechts 'Romeins' is vanwege het gebruik van steen, wat door de Romeinen geïntroduceerd werd. (Bechert, 1983, 227-228) Resten van deze tempels zijn naast de tempelresten van Domburg ook onder andere gevonden bij Nijmegen, Elst en Cuijk. De afmeting van de tempels varieert van de 4x4 meter die de tempel bij Domburg zou hebben gehad, tot de in verhouding veel grotere tempel van 12x9 meter die in Elst stond. (Stuart, 1971, 25) In

Colijnsplaat staat een reconstructie van de Romeinse tempel die er vroeger gestaan heeft.

3.5 Herkomst en verspreiding van Nehalennia

Het is vrij lastig om met zekerheid te kunnen stellen bij welk volk de oorsprong ligt van Nehalennia, aangezien er voor de komst van de Romeinen verschillende stammen in dit gebied leefden. Het is bekend dat de Menapii ten tijde van de Romeinse verovering in Zeeland huisden, maar Nehalennia hoeft niet automatisch haar oorsprong bij deze stam te hebben. (De Klerk, 1991, 2) Andere stammen waar Nehalennia wellicht haar oorsprong had, zijn geopperd, zoals de stam van de Morini. (Green, 1992, 11) Een andere mogelijkheid is van de Cananefaten die ten noorden van Zeeland leefden. (Zoolingen, 2011, 10) Het blijft echter gissen, omdat veel verschillende stammen dicht naast elkaar leefden.

Naast de verering door de lokale bevolking werd Nehalennia wellicht nog wel meer vereerd door reizigers die om haar bescherming vroegen. Door de plaatsen van herkomst die genoemd worden in de inscripties kan worden aangenomen dat de dedicanten van de Nehalennia-altaren afkomstig waren uit het gebied tussen de huidige plaatsen Keulen, Trier, Besançon en Rouen (in de Romeinse tijd Rotomagus). Aan de hand van de namen van de dedicanten kan geconcludeerd worden dat de meesten van hen van origine Keltisch of Romeins waren, maar ook enkele Germaanse namen komen voor. De herkomst van ongeveer twintig personen is met redelijke zekerheid vast te stellen. Zo is van vier personen bekend dat ze Keulen als hun woonplaats noemen en van twee weten we dat ze uit Trier kwamen. Andere plaatsnamen die genoemd worden in de inscripties zijn onder andere van individuen uit Rouen in Noordwest-Frankrijk, Besançon in Noordoost-Frankrijk en zelfs een wijnhandelaar afkomstig uit Raurica-Augst in Zwitserland.

Naast dit rijtje van 'buitenlanders' is ook bekend van twee altaren dat deze geschonken zijn door een persoon afkomstig uit het hedendaagse Nederland. Van deze twee altaren is er één geschonken door een persoon uit Nijmegen en één altaar door een persoon die woonde in Ganuenta, wat de Romeinse naam was van de plek die nu op de bodem van de Oosterschelde ligt, Colijnsplaat. (Stuart & Bogaers, 2001, 32-33)

De altaren en beeldjes die bij de heiligdommen geschonken zijn, zullen vrijwel zeker afkomstig zijn van lieden die tot een rijke bevolkingsgroep behoorden. Minder rijke mensen zullen waarschijnlijk kleinere beeldjes van klei of kalksteen geofferd hebben. Na de vondsten in Colijnsplaat werd lang gedacht dat deze beeldjes niet aangetroffen zouden worden, aangezien kleinere voorwerpen makkelijk door zeestromen zullen worden weggevoerd en uiteraard ook lastiger op te sporen zijn. Tegen alle verwachting verschenen er echter halverwege de jaren '90 drie beeldjes van ongeveer 25 á 30 centimeter, gemaakt uit kalksteen die onmiskenbaar de godin Nehalennia voorstellen. Hoewel de hoofdjes van de godin in alle gevallen zijn afgebroken, is door de aanwezigheid van een troon, een schaal met vruchten, een hond en een grote mand met vruchten met nagenoeg 100% vast te stellen dat het hier Nehalennia betreft. (Stuart, 1997, 51)

De verering van de godin Nehalennia gebeurde met het idee van 'do, ut des' oftewel 'ik geef, opdat gij geeft'. Een persoon vroeg de godin om een gunst en stelde daar een gelofte tegenover. In het geval van Nehalennia betroffen de gevraagde gunsten met name vaak 'pro se et suis' wat betekent 'voor zichzelf en de zijnen', maar ook 'pro mercibus bene conservandis' ('opdat de koopwaar behouden blijft') en 'pro navibus' ('voor het behoud van de schepen') komen voor. Soms werden er ook altaren gewijd omdat de dedicanten een opdracht hadden gekregen van de godin. Deze inscripties beginnen met 'ex iussu' ('in opdracht van') of wanneer de godin in een droom

van de dedicant was verschenen en opdracht gaf om een altaar op te richten 'ex somno' ('in de slaap'). Als afsluiting van de inscriptie werd vrijwel altijd gekozen voor 'votum solvit libens merito', wat betekent 'hij heeft zijn belofte ingelost, gaarne en met reden'. Dit werd echter in de meeste gevallen afgekort tot V. S. L. M. (Stuart, 2003, 55)

De mensen die de altaren schonken aan de tempel waren voornamelijk handelaren die handel dreven met Britannia. Dit verklaart de vraag naar het behoud van schepen of koopwaar, maar ook naar succesvolle zakendeals en het welzijn van zichzelf en de familie. De handelaren handelden onder andere in vissaus, aardewerk, zout en wijn. Naast de vele handelaren is ook bekend van reders, een gemeenteraadslid van Nijmegen en militairen dat zij de moeite hebben genomen om een altaar aan de godin te wijden. Ongeacht de achtergrond van de persoon staat wel vast dat de inscripties niet representatief zijn voor de gehele bevolking in het gebied. De altaren zullen alleen betrekking hebben gehad op het geloof van degene die rijk genoeg waren om een blok natuursteen te betalen en die bovendien Latijn konden lezen en schrijven. Daarnaast zijn zover bekend alle votiefstenen door mannen opgericht. (Lendering, 2000, 167)

4. Etymologie: een mogelijke verklaring voor de naam Nehalennia

Waar de naam Nehalennia vandaan komt, is een vraag waar al sinds de eerste vondsten in 1647 een antwoord op wordt gezocht. Uit Domburg en Keulen zijn in totaal respectievelijk 28 en twee inscripties bekend die de naam van de godin bevatten. Hierbij zijn verschillende keren aparte schrijfwijzen gebruikt. De vorm *Nehalennia* komt hierbij het meest voor, bijna in driekwart van de gevallen. Andere vormen die voorkomen, zijn *Nehalenia*, *Nehalaennia* en *Nehalaenia*. (Bogaers & Gysseling 1971, 222) Ook bij de vondsten die afkomstig zijn van Colijnsplaat zien we dezelfde samenstelling; hier is ook een altaar gevonden waar *Nechalenia* op geschreven is. Deze variatie werd vermoedelijk gebruikt om de juiste uitspraak te verkrijgen. Naast de verschillende spelling van de naam van de godin worden ook soms opschriften gevonden, waarbij de rechterzijde van de derde letter samengevoegd is tot de rechterzijde van een halve 'H' met een dwarsstreep naar links. Dit kenmerk komt wel vaker voor. Zo ook bij veertien altaren gevonden bij Aken, gewijd aan een andere godheid, die allen deze samenvoeging hadden. Vanwege de vaak slechte conditie van de inscripties op de Nehalennia-altaren is in de meeste gevallen uitgegaan dat het bij twijfel een 'H' betrof en niet een samenvoeging van 'I''H'. Gesuggereerd wordt dat de halve 'H' een manier was om de klank 'ch' te weergeven. (Bogaers & Gysseling 1971, 228)

Of de herkomst van de naam Nehalennia Keltisch of Germaans is, zijn in de loop van de tijd verschillende theorieën bedacht. Onder andere de Duitser Siegfried Gutenbrunner meende dat de naam afkomstig was uit een samenstelling uit het Germaans. (Gutenbrunner, 1936, 81-82) Hij deelde de

naam op in 'nehwa' (*nader*) en het Gotische 'aflinnan' (*weggaan*). Hiermee kwam hij uiteindelijk uit bij 'die hilfsbereit Nahende'. Dit zou echter betekenen dat de 'w' in 'newha' in de loop van de tijd weggevallen is. Na de vondsten van inscripties die de naam *Neihelannia* dragen, is deze verklaring niet meer houdbaar.

Een andere herkomst en betekenis zijn te vinden in een taal die gesproken werd in het gebied waar nu het moderne België ligt. Deze taal ligt tussen Germaans en Keltisch in en is vermoedelijk uiteindelijk geheel gegermaniseerd geraakt. De taal is herkenbaar aan de opeenhoping van suffixen in plaats- en persoonsnamen. Dit in tegenstelling tot het Keltisch en Germaans, die vroeg overgingen op het gebruik van samenstellingen. Enkele voorbeelden van deze 'Belgische' taal zijn de plaatsnamen *Arduenna* (Ardennen), *Taruenna* (Thérouanne), *Rurinna* (*bijrivier van de Rurh*), maar ook de persoonsnaam *Iulinna* en de Friese godinnennaam *Baduhenna*. (Bogaers & Gysseling, 1971, 227) Aan de hand van deze bevindingen acht men het waarschijnlijk dat Nehalennia een combinatie is van suffixen. De sporadische enkele 'n' of de 'ae' Nehaelennia verraden de Latijnse invloed in de naam. De enkele namen met 'ei' of de halve 'h' zijn wellicht te verklaren door de verandering in uitspraak van letters, waarbij het plaatsen van een extra 'i' wellicht een oplossing was om de juiste uitspraak te verkrijgen.

Deze en andere veranderingen meegenomen komt men uit op twee mogelijke verklaringen voor de naam. Dit zijn *nek-* en *nei-* wat in het Indo-Europees respectievelijk 'doden' en 'leiden' betekent. Dit samen met de context waar deze opschriften gevonden zijn, lijkt genoeg bewijs om aan te nemen dat waarschijnlijk 'leiden' de juiste vertaling moet zijn. Nehalennia kan in dat geval gezien worden in Zeeland als beschermster of leidster van de scheepvaarders die hier de zee naar Brittania overstaken. (Bogaers & Gysseling, 1971, 228-229)

4.1 Ganuenta, Romeinse stad in Zeeland

Lange tijd was het onbekend hoe de nederzettingen bij Colijnsplaat en Domburg in de Romeinse periode heetten. Dit veranderde echter na de vondst van een altaar dat opgetrokken was uit blauwzwart kalksteen. Dit altaar, dat niet versierd was, bevatte de inscriptie '*DEAE NEHA(LE)NIAE GIMIOGA N(AUTA) VENT(AE) CONS(ISTENS) V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)*' (zie afb. 2). Deze inscriptie werd vertaald als 'Voor de godin Nehalennia heeft Gimioga, schipper, te Venta gevestigd, zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden'. Dit klonk aannemelijk aangezien bekend is dat er drie plaatsen in Romeins Engeland zijn die Venta heten. Van deze drie plekken had Venta Icenorum de beste papieren om de woonplaats van Gimioga te zijn geweest. Echter door Bogaers & Gysseling is een andere interpretatie geopperd. (Bogaers & Gysseling, 1971, 232-235) Volgens hen is de naam van de persoon niet Gimioga, maar Gimio; een Keltische persoonsnaam die, in tegenstelling tot Gimioga, vaker voorkomt. Tegen de plaats Venta als woonplaats is in te brengen dat deze in de Romeinse tijd nauwelijks te bereiken was per schip, waardoor deze nederzetting niet als havenplaats kan hebben gefungeerd. (Bogaers & Gysseling, 1971, 232)

Dit samen wijst erop dat de dedicant van dit altaar Gimio geheten zal hebben en zijn woonplaats Ganuent. Aan de hand van taalkundige theorieën meent Gysseling dat de plaatsnaam op een 'a' dient te eindigen. Dit blijft echter een theorie en zal lastig te bewijzen zijn. (Bogaers & Gysseling, 1971, 236-239) De reden waarom wordt aangenomen dat Ganuenta ook daadwerkelijk in Zeeland lag op de plek waar het altaar gevonden is, komt doordat de dedicant in de inscriptie gebruikmaakt van het woord 'consistens'. Dit kan vertaald worden als 'tijdelijk verblijf houdend'. Wanneer in een inscriptie 'consistens'

gebruikt wordt in verband met een plaatsnaam, kan er vrijwel altijd van uit worden gegaan dat deze inscriptie gemaakt is in de plaats die ook genoemd wordt in de inscriptie. (Bogaers & Gysseling, 1971, 233-234)

5. Herkomst van de altaren

Voor de herkomst van de altaren wordt van de meeste aangenomen dat ze geproduceerd zijn in Duitsland, in het huidige Keulen om precies te zijn. Er zijn verschillende redenen waarom men hier vanuit gaat. Ten eerste was Keulen, door de Romeinen Colonia Claudia Ara Agrippinensium (afgekort C.C.A.A.) genoemd, de grootste stad en de hoofdstad van de Romeinen in dit gebied. Het lijkt waarschijnlijker dat de prachtig versierde Nehalennia-altaren in deze grote stad zijn gemaakt, dan in de kleine handelsnederzettingen te Domburg en Colijnsplaat. Ten tweede zijn er twee Nehalennia-altaartjes gevonden als enige buiten Zeeland in 1583 en in 1766, in Keulen-Deutz, een stadsdeel van Keulen. Deze waren hergebruikt bij de bouw van een klooster. (B. & H. Galsterer, 2010) De aanwezigheid van deze twee altaren in Keulen is een sterk argument dat ze daadwerkelijk daar gemaakt zijn.

Van een deel van de altaren werd door Stuart geopperd dat deze mogelijk een andere herkomst hadden dan Keulen. (Stuart, 1992, 9-10) Dit zijn de altaren die gemaakt zijn van het zogeheten kolenkalksteen. Naast de compleet andere steensoort bevatten deze altaren geen afbeeldingen van de godin. Bovendien onderscheiden ze zich ook nog op andere manieren. De altaren zijn nooit versierd, hebben een vierkanter grondvlak wat ze meer het aanzicht van een pilaar geeft en het belangrijkste: ze hebben een afwijkende inscriptie. Een goed voorbeeld hiervan is het altaar van Exomnius (zie afb. 3). (Stuart, 1992, 9) Dit altaar valt meteen op door de onbeholpen verdelingen van de vlakken. Zo is het eerste woord '*Deae*' in tweeën gesplitst om deze in het midden boven de naam van de godin te krijgen. De beginregels staan steeds keurig onder elkaar, maar de einden zijn allen verschillend. Het werkwoord '*posuit*' is geheel onnodig over regels vijf en zes verdeeld. Wat

ook vreemd is, is de drievoudige ligatuur oftewel het aaneenkoppelen van letters. Dit gebeurde vaak in inscripties, meestal om ruimte te winnen, maar in dit geval is het overdreven. De eerst 'E' in Nehalennia is tegen de 'N' aangezet, de tweede ook maar dan in tegengestelde richting en ook de ligatuur van de 'H' en de 'A' is ongebruikelijk. Bij de vierde regel zitten de 'A' en de 'U' aan elkaar vast. De naam van de godin gespeld als 'Nehalaenniae' is ook afwijkend, maar komt juist op deze kolenkalksteen altaren relatief vaak voor. Deze afwijkingen en andere steensoort deden Stuart vermoeden dat deze groep altaren in Doornik, de herkomst van deze steensoort, is gedolven en ook daar is vervaardigd. Hij vermoedde ook dat ze vandaar over de schelde naar Zeeland zijn verscheept. (Stuart, 1992, 9-10)

Deze hypothese klonk zeer aannemelijk, maar tijdens zijn publicatie werd er al door sommigen aan getwijfeld. Enkele jaren na zijn publicatie is bekend geworden dat de zwarte kalksteen niet afkomstig was uit Doornik, maar uit Namen. (Anderson & Groessens, 1996, 131) Hierdoor kan deze theorie geen standhouden en moet gekeken worden naar een andere productieplaats, hoewel deze altaren uiteraard nog steeds uit een andere plek dan Zeeland kunnen komen.

5.1 Steensoort

Tabel 1 toont het aantal altaren dat gevonden is en de vermoedelijke steensoorten die gebruikt zijn bij de productie van de altaren.

Helaas is niet van alle altaren bekend om welke steensoort het gaat of waar deze van nature werd gewonnen, maar van de meeste is men vrij zeker. Zo is van een aantal van de altaren bekend dat ze zijn gefabriceerd uit Nivelsteiner zandsteen. Deze steensoort komt van origine voor in Zuid-Duitsland en de Eifel. Andere bekende locaties waar zandsteen vandaan komt, zijn de vallei van de Ourthe en Luik. Bij het merendeel van de altaren werd echter gebruik gemaakt van Devonisch kalksteen. Deze kalksteensoort komt voornamelijk in België en Noordoost-Frankrijk voor. Voor het Devonisch kalksteen is geopperd dat Verdun een goede mogelijke locatie is waar dit gedolven werd. Verder zijn er nog enkele altaren die geproduceerd zijn van een gesteente dat voorkomt langs de Maas in Noord-Frankrijk, in de buurt van Savonnières. (Stuart, 1971, 24)

Van de altaren die geproduceerd zijn uit het blauwzwarte kalksteen werd in eerste instantie gedacht dat de kalksteen afkomstig was uit de Romeinse plaats Turnacum, het huidige Doornik. (Stuart, 1992, 9) Echter na verder onderzoek naar de stenen die gebruikt zijn voor de Nehalennia-altaren kwamen Anderson & Groessens erachter dat deze waarschijnlijk afkomstig zijn uit de buurt van Namen en het hierbij gaat om het zogeheten Naamse kolenkalksteen. (Anderson & Groessens, 1996, 131) Daarnaast is er van een enkel altaar bekend dat deze uitgehouwen is uit een basalt gesteente dat vermoedelijk afkomstig is uit de Eifel. Deze conclusie wordt gesteund door de aanwezigheid van tufsteen, gevonden bij Colijnsplaat, dat zeker afkomstig was uit de Eifel. (Anderson & Groessens, 1996, 131)

	Kalksteen	Zandsteen	Kalkzandsteen	Kolenkalksteen	Basalt	Tufsteen	Klei
A	69	14					
B	76	16		16	1	1	
C	110	6	2				1
D	13			1			
	268	36	2	17	1	1	1

Tabel 1: *Overzicht van de gebruikte steensoorten. A: Altaren met afbeelding en inscriptie; B: Altaren met alleen een inscriptie; C: fragmenten waarvan niet gezegd kan worden of deze bij A of B horen; D: standbeelden en standbeeldjes. (Stuart & Bogaers, 2001, 18)*

6. Beschrijving van de altaren

De altaren zijn grofweg te verdelen in twee groepen. Ten eerste zijn er de altaren met enkel een inscriptie; deze zijn vaak gemaakt uit een hardere steensoort. Ten tweede zijn er de altaren die zowel een inscriptie als een afbeelding van de godin dragen. De eerste groep, die zoals gezegd enkel een inscriptie draagt, is over het algemeen vierkanter dan de andere altaren. Ze zijn niet versierd en hebben ook meestal een vlakke bovenkant. De andere groep altaren is breder en toont de godin gezeten of staand, meestal in een apsis of nis. Onder de afbeelding staat de tekst waarmee de dedicant de godin om hulp vraagt, haar bedankt en ook vaak zichzelf voorstelt. Deze altaren hebben vrijwel altijd een bovenkant die gebogen loopt met meestal enkele versieringen erop. Tevens zijn vaak de voorkant en zijkanten versierd.

6.1 Kleding van Nehalennia

Van de gevonden altaren zit de godin in de meeste gevallen op haar troon. In enkele gevallen staat ze overeind. Wanneer de godin zit, heeft ze een lange tuniek aan met daarover een manteltje, soms samengehouden door een fibula. De staande godin heeft een iets andere jurk, gedrapeerd over haar opgetilde linker knie, daarnaast heeft ze ook het manteltje en de fibula. Deze mantel die de godin draagt, heeft een geschulpte onderrand en is uniek. Bij geen van de andere moedergodinnen wordt deze mantel aangetroffen, wat doet vermoeden dat deze bij de lokale klederdracht hoorde. (Hondius-Crone, 1955, 102)

Wat bij de fibula opvalt, is dat deze naast de ronde vorm in sommige gevallen versierd is met een kruis, beter gezegd een wielkruis. Dit kruis werd eerder gevonden op Ierse grafmonumenten en in Scandinavische rotstekeningen. Ook wordt het veelvuldig waargenomen op oude Gallische munten uit de 2^e en 1^e eeuw voor Christus. Vermoedelijk is het een versimpelde voorstelling van de zon en dient het om Nehalennia als moedergodin neer te zetten. (French, 1912, 56-59) Op sommige altaren bevindt zich aan de bovenkant tevens een zon. Naar alle waarschijnlijkheid toont dit de kosmische rol van de godin aan en kan de godin hiermee met Jupiter worden geassocieerd.

Verder draagt de godin af en toe ook een 'bulla', oftewel een ronde riem met daarbij een stevig soort schoeisel aan haar voeten. In een enkel geval draagt Nehalennia een zogeheten 'lunula'. Dit is een amulet in de vorm van een halve maan met als oorsprong het oude Nabije Oosten. In het begin was dit amulet een symbool voor vruchtbaarheid en werd het gezien als vrouwelijke tegenhanger van het mannelijke vruchtbaarheidssymbool de fallus. Later werd deze symboliek vergeten en werden het simpelweg amuletten die door

iedereen gedragen konden worden. (Zadoks-Josephus & Witteveen, 1977)

In tegenstelling van wat wordt gesuggereerd door verschillende auteurs draagt Nehalennia geen hoed of muts. (Green, 1992, 11; Hahl, 1937, 49; Hondius-Crone, 1955, 102; Stuart, 1971, 26) Deze suggestie werd gewekt door verkeerd geïnterpreteerde illustraties die gemaakt waren van de Domburg altaren door Vredius in 1650 (Vredius, 1650) en Smallegange (Smallegange, 1696) in 1696. Dit blijkt echter gewoon het opgestoken haar van de godin te zijn. Dit opgestoken haar is in zekere mate ook terug te vinden bij altaren gewijd aan de Matres. Het opgestoken, ronde kapsel van deze moedergodinnen werd vermoedelijk alleen gedragen wanneer een vrouw getrouwd was. Wanneer een vrouw vrijgezel was, droeg ze haar haar los. Mocht deze haardracht bij Nehalennia hetzelfde betekenen, dan suggereert dit dat ze wellicht getrouwd is geweest. (Stuart & Bogaers, 2001, 21)

6.2 Attributen van Nehalennia

De godin is vrijwel altijd afgebeeld met aan haar zijde een hond. Meestal zit de hond vlak naast haar en duwt hij zijn kop in haar richting. De aanwezigheid van de hond kan waarschijnlijk gezien worden als beschermer en metgezel van de reizigers en zeelieden die de oversteek naar Brittania waagden. Een andere mogelijke verklaring voor de hond kan gevonden worden in Griekse en Romeinse mythologie. Hier is de taak van het dier het begeleiden van de doden naar de onderwereld of het beschermen van het graf van een overledene. Dit heeft echter volgens Hardenberg geen invloed op de interpretatie van Nehalennia als beschermgodin, maar toont volgens hem wel een connectie met het dodenrijk. (Hardenberg, 1948, 15)

Het is echter onwaarschijnlijk dat de hond in deze context enige connectie met het dodenrijk zal weergeven. Wanneer de godin staand wordt afgebeeld, staat ze vaak met haar linkerbeen op de steven van een schip. Daarbij heeft ze soms een scheepsroer in haar hand. Deze attributen komen ook voor bij andere godinnen, zoals Fortuna en de door de Romeinen gelijkgestelde Egyptische godin Isis. Deze godinnen waren de beschermvrouwen van zeelieden en godinnen van voorspoed en geluk. Dit toont op zijn beurt weer sterke overeenkomsten met Venus. Deze attributen in combinatie met de aanwezigheid van de hond toont volgens sommigen dat Nehalennia, naast het brengen van geluk tijdens het leven, ook in het leven na de dood voor gelukzaligheid zou zorgen. (Hardenberg, 1948, 19; Hondius-Crone, 1955, 103)

In de meeste gevallen wordt Nehalennia afgebeeld met aan haar andere zijde, tegenovergesteld aan de hond, een pot of een mand. Deze manden en potten bevatten een grote hoeveelheid fruit, zoveel dat het zich ver boven de rand

opstapelt. De vruchten zijn geïdentificeerd als zijnde appels en peren. Sommigen meenden in enkele gevallen ook granaatappels te herkennen. (Hardenberg, 1948, 15; Hondius-Crone, 1955, 104) Dit lijkt echter zeer onwaarschijnlijk, aangezien granaatappels niet in deze contreien voorkwamen. Naast deze vruchten die in een grote 'container' naast haar staan, heeft de godin soms ook op haar schoot een vaas of een schaal met daarin of daarop fruit. In dit geval zijn deze vruchten ook vaak appels en peren, maar in enkele gevallen worden er ook aren herkend.

De aanwezigheid van deze grote hoeveelheden fruit symboliseert, naast het voor de hand liggende teken van overvloed, ook iets anders. Deze vruchten symboliseerden voor zowel de Grieken en Romeinen, als ook de Kelten en Germanen, de levenskracht. Verder kunnen de appels ook nog zinspelen op Avalon, het legendarische Keltische dodenrijk dat zijn naam ontleent aan de grote hoeveelheid appels die er zouden zijn. (Lendering, 2012) Op deze manier symboliseren de verschillende vruchten dus naast overvloed ook vruchtbaarheid, het eeuwige leven en wellicht de dood. (Hardenberg 1948, 17)

Als laatste kenmerk dat vaak bij Nehalennia gevonden wordt, zijn er nog de troon en de baldakijn, oftewel troonhemel. Hierbij staat de troon symbool voor goddelijke majesteit. Dit komt voor bij de Grieken en Romeinen, maar ook bij de Galliërs en wordt gebruikt om goden zoals Jupiter maar ook andere belangrijke goden weer te geven. De baldakijn op de Nehalennia-altaren heeft de vorm van een schelp of een halve parasol. Het wordt vaak gebruikt bij godenaltaren en heeft zijn oorsprong vermoedelijk in het Oosten. Een plek waar een afbeelding van een baldakijn gevonden werd, is bijvoorbeeld in de tempel in Istar. Er zijn daarnaast ook afbeeldingen van onder andere Assyrische en Akkadische koningen die een parasol boven hun hoofd hebben om hun hemelse heerschappij weer te geven. (Hardenberg 1948, 5-6) Zulk

gewelf bij de Nehalennia-altaren zou dus het hemelse karakter van de godin weergeven. In combinatie met de troon lijkt het er daardoor op dat ze een in de hemelse regionen heersende godin moest voorstellen.

6.3 Overige versieringen op de altaren

Naast de attributen die de godin om zich heen had, waren de meeste altaren verder ook nog rijkelijk versierd met allerlei afbeeldingen. Versieringen die voorkomen zijn onder andere eikenbladeren, acanthusbladeren, cornucopiae oftewel hoorn des overvloeds, olijf- en laurierbomen, wingerdranken en een offermaaltijd. De eiken- en acanthusbladeren, de olijf- en laurierboom en de wingerdranken symboliseren allen hetzelfde, namelijk levenskracht.

Vermoedelijk werd de eik door de Germanen en Kelten vereerd als de boom des levens. (Holmberg, 1922, 52) De acanthus of distel speelt de hoofdrol in een mythe over Herakles die deze plant tevergeefs probeerde te vernietigen. De olijf- en laurierboom werden waarschijnlijk reeds door de Kretenzers vereerd vanwege hun eigenschap om het hele jaar door blad te dragen. (Nilsson, 1941, 194 en 260) Als laatst blijven dan nog de wingerdranken over. Deze werden wellicht vereerd omdat hieruit wijn, de onsterfelijkheidsdrank kon worden bereid. (Dumézil, 1924, 114) Al deze planten vertegenwoordigen in principe hetzelfde als de manden met vruchten die de godin bij zich draagt. De cornucopia die ook enkele malen op de altaren afgebeeld staat, symboliseert vanzelfsprekend de overvloed.

Links en rechts van de godin zijn op de buitenkant pilasters weergegeven waarvan de kapitelen in de Korinthische stijl zijn gemaakt. (Stuart, 1992, 8) De bovenkant van de altaren oftewel de mensa of offertafel is bedoeld als plek om een offer op te zetten. De mensa loopt lichtjes af naar de zijkanten, waar het weer oploopt door de twee ronde 'balken'. Deze balken zijn overblijfselen van versierde stammetjes die door de Grieken gebruikt werden bij brandoffers. De Romeinen namen de vorm over, versierden ze en gaven ze rozetten aan de uiteinden. Op de mensa liggen vaak enkele stukken fruit, meestal appels. De aanwezigheid van de vruchten op de mensa toont

wederom de functie van Nehalennia als vruchtbaarheidsgodin. (Hondius-Crone, 1955, 104)

Een paar keer is op de achterkant van een altaar een gordijn afgebeeld. Dit gordijn, in het Latijn een 'velum', is een zeldzaamheid bij Romeinse altaren. Bij de godin Nehalennia echter, komt dit relatief vaak voor. (Stuart, 1992, 13) De betekenis hiervan kan op verschillende manieren worden uitgelegd. Zo meent Hardenberg dat het gordijn een doorgang symboliseert naar de dodenwereld. (Hardenberg, 1948, 22-23) Hij gaat een stap verder door Nehalennia te noemen als heerseres van het dodenrijk. Wagenvoort draagt een andere mening: volgens hem is een mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van de gordijnen een sterfgeval tijdens een overtocht. Het gordijn zou dan als teken van rouw en geloof in een gelukkig hiernamaals kunnen worden geïnterpreteerd. (Wagenvoort, 1971, 282-283) Dit is mogelijk, maar lijkt mij zoals Schrier beredeneerde onwaarschijnlijk wanneer je bedenkt dat de inscripties van de altaren waarbij een gordijn hangt, evengoed de godin bedanken voor haar bescherming en het behoud van de koopwaren. (Schrier, 1974, 154-155) Een andere verklaring is van Hondius-Crone. Zij meent dat het gebeeldhouwde gordijn gewoon een versiering kon zijn, omdat het altaar van alle kanten kon worden aanschouwd. Een andere mogelijkheid die zij aandraagt, is dat deze versieringen overblijfselen zijn van 'nuttige' gordijnen. Dit aangezien antieke tempels altijd gordijnen hadden hangen, zeker de kleine vrijstaande tempels langs wegen om te beschermen tegen vuil en stof. (Hondius-Crone, 1955, 108)

6.4 Andere goden bij de Nehalenniaheiligdommen

Op een aantal altaren wordt de godin vergezeld door andere goden. Op sommige altaren staat aan de zijkant de Romeinse god van de zee Neptunus afgebeeld. De aanwezigheid van deze god is niet meer dan logisch, aangezien ze beiden beschermers van zeelieden waren. Opvallend is het grote verschil in aantal afbeeldingen van Neptunus tussen Domburg en Colijnsplaat. Van de veel grotere hoeveelheid vondsten die gedaan zijn bij Colijnsplaat, zijn namelijk slechts enkele waar Neptunus op te zien is. Bij Domburg daarentegen is van in ieder geval zes altaren bekend dat ze Neptunus weergeven. Daarnaast zijn twee altaren gevonden die gewijd zijn aan deze god en zijn er ook nog twee standbeelden van hem gevonden. (Wagenvoort, 1971, 285) In combinatie met Neptunus is Hercules vaak te vinden. Te weten zes maal in Domburg, waarvan in vijf gevallen de held samen met de zeegod wordt weergegeven.

Wederom valt op dat bij Colijnsplaat, ondanks het veel grotere aantal altaren, slechts één maal Hercules is gevonden. De aanwezigheid van deze held en later een godheid op de altaren is wellicht te verklaren door Hercules' heldendaden op het land, waarbij hij lange reizen maakte. In combinatie met Nehalennia suggereert dit dat zij de beschermvrouw was van zowel zeelieden als ook reizigers die over land trokken. (Hondius-Crone, 1955, 106) De meeste keren wordt Hercules afgebeeld met zijn leeuwenhuid en knots, maar af en toe ook zittend met een glas wijn in zijn hand en zijn knots staand tegen een rots. Deze vormweergave staat bekend als Hercules Bibax. (Hondius-Crone, 1955, 106) Hercules werd in deze streken vereenzelvigd met de god Magusanus, waarin de Romeinen een gelijkenis meenden te zien. Vandaar dat hij een dubbele naam kreeg. (Stuart, 2003, 25)

Een andere, zeer prominente godheid die in combinatie met Nehalennia te zien was, is Jupiter. Op enkele altaren wordt Jupiter getoond als jonge man met zijn scepter en zijn bliksemschicht en soms met een adelaar aan zijn zijde. Deze god is, naast de heerser over de goden, ook de heerser en personificatie van het Romeinse rijk. De aanwezigheid van Jupiter toont de invloed van Rome in dit gebied en wie de god eerde. Wie offers bracht aan hem, toonde op die manier tevens zijn trouw aan de Romeinse staat.
(Hondius-Crone, 1955, 109)

7. Vergelijking van de Nehalennia-altaren uit Zeeland met altaren in Keulen

In dit hoofdstuk zal ik verschillende onderdelen van de Nehalennia-altaren vergelijken met elementen van Keulse altaren. De kenmerken waar ik naar zal kijken zijn algemene kenmerken zoals afmetingen en de verhoudingen maar ook naar stilistische kenmerken zoals architectonische, figuratieve en ornamentale versieringen. Door zorgvuldig de Nederlandse Nehalennia-altaren met de altaren aanwezig in Keulen te vergelijken zal in dit hoofdstuk duidelijk worden of er gemeenschappelijke kenmerken bij beide groepen altaren aanwezig zijn. Voor de vergelijking heb ik gekeken naar 106 Nehalennia-altaren uit Zeeland en 34 altaren uit het Romeins-Germaans Museum in Keulen. Het is deze selectie waaruit ik voorlopige conclusies zal trekken, hoewel er ongetwijfeld nog verder zal moeten worden gedaan naar bijvoorbeeld het materiaal aanwezig in de depots van het Romeins-Germaans Museum.

Afmeting

Het meest zichtbare kenmerk van een altaar is de afmeting. Aan de hand van de catalogus van de Nederlandse altaren van Stuart & Bogaers heb ik een gemiddelde gevonden uit een totaal van 33 Nehalennia-altaren. Dit zijn de altaren die zo intact mogelijk zijn en die tevens een afbeelding én tekst bevatten. De Nehalennia-altaren, met afbeelding erbij gemeten, hebben gemiddeld een grootte van 82,5 centimeter hoog, 47,5 centimeter breed en bijna 22 centimeter diep. Van de Keulse altaren zijn er helaas niet veel die een tekst en een afbeelding bevatten, slechts zes. Deze altaren zijn gemiddeld 94,5 centimeter hoog, 54,5 centimeter breed en 24 centimeter diep. Hoewel deze afmetingen redelijk dicht bij elkaar liggen, is het verschil in gemiddelde omvang te verklaren doordat in Keulen een groter aantal altaren gewijd is

aan de Matres. Deze drie vrouwen nemen vanzelfsprekend meer ruimte in dan Nehalennia alleen. Wanneer we de afmetingen namelijk vergelijken met het enige Nehalennia-altaar dat sterk op een Matresaltaar lijkt, liggen de afmetingen al dicht bij elkaar (afb. 4). De grootte van dit altaar betreft 89 x 53 x 22, dit komt dicht bij het gemiddelde van Keulen in de buurt. Voor de andere Nehalennia-altaren is een Keuls altaar gewijd aan Mercurius goed vergelijkingsmateriaal (afb. 5). De opbouw van dit altaar, Mercurius gezeten in een stoel, lijkt sterk op de meeste Nehalennia-altaren. Dit komt ook naar voren wanneer we deze afmetingen bekijken. Dit altaar bedraagt 86,5 x 50,5 x 23, wat slechts enkele centimeters groter is dan het gemiddelde Nehalennia-altaar.

Verhouding tussen de afbeelding en de tekst

Een tweede algemeen kenmerk van de altaren is de verhouding tussen de afbeelding en de tekst. Hierbij heb ik gemeten vanaf de bovenkant van het altaar tot aan de onderkant van de afbeelding als één geheel en vanaf de onderkant van de afbeelding tot aan de onderkant van het altaar. Hier kwam uit dat bij de Nehalennia-altaren gemiddeld 57% van het altaar bestaat uit de afbeelding. Hoewel in Keulen dit gemiddelde iets lager ligt, namelijk op 52%, ligt dit zo dicht bij elkaar dat er hier niet over een aanzienlijk verschil kan worden gesproken.

Architectonische elementen

De architectonische elementen die de nis waarin de godin is afgebeeld omgeven bieden een ander element voor vergelijking. Aan weerszijden van de nis waar de godin afgebeeld is, bevinden zich pilasters. Deze pilasters behoren, zoals te zien is aan de versierde kapitelen op (afb. 6) en (afb. 7) tot de Korintische orde wat de gebruikelijke orde was die bij de Nehalennia-altaren gevonden wordt. Deze Korintische pilasters vinden we ook terug bij

al de Keulse altaren, zoals goed te zien is bij een altaar gewijd aan de Matronen (afb. 8).

Bovenop de altaren bevindt zich in de meeste gevallen een zogeheten timpaan. Deze timpaan heeft de vorm van een driehoek en beslaat de bovenzijde aan de voorkant van het altaar. De timpanen zijn in twee groepen te verdelen. De eerste groep bestaat uit timpanen bij altaren met een afbeelding en de tweede uit timpanen bij altaren met alleen tekst. Wanneer een altaar een afbeelding heeft, beslaat de timpaan vrijwel de gehele bovenkant van de nis. Heeft het altaar enkel tekst, dan is de timpaan doorgaans een kleinere driehoek die zich centraal bovenop het altaar bevindt. Er komen echter ook Nehalennia-altaren voor die enkel een tekst bevatten maar wél een grote timpaan hebben (afb. 7). Dit betreft een minderheid van de altaren.

Een mooi voorbeeld van een Nehalennia-altaar met een kleine timpaan is het altaar van Tertinius (afb. 9). Op dit altaar is een kleine driehoek te zien die aan weerszijden vergezeld gaat met twee bladeren. Deze samenstelling lijkt sprekend op de bovenzijde van een Keuls altaar, het grafaltaar voor Aelius Germanio (afb. 10). Ook bij dit altaar bevindt zich een kleine driehoek, met in het midden een 'punt' en aan elke kant een blad.

Een voorbeeld van een grote, brede timpaan uit Zeeland is te zien op een altaar gewijd aan Nehalennia door Sextus (afb. 11). Hier is goed te zien dat de timpaan de gehele bovenzijde van het altaar beslaat en links en rechts uiteindelijk overgaat in de pilasters. Deze vorm zien we duidelijk terug bij het Keulse altaar gewijd aan de Matres (afb. 12).

Aan de bovenzijde van het altaar bevinden zich twee ronde 'balken', ook wel kussens genoemd. Deze balken zijn vaak versierd met een terugkomend

patroon. Dit patroon heeft het meest weg van schubben of bladeren van een bloemknop. Een goed voorbeeld hiervan uit Zeeland is te zien op het Nehalennia-altaar met drie godinnen.(afb. 13). Dit patroon komt ook weer voor in Keulen, bij een altaar gewijd aan de drie Matres, geofferd door ene Marcus Marius Marcellus (afb. 14).

De uiteinden van deze kussens bevatten rozetten. Dit is een gestileerde weergave van een bloem. Er zijn twee vormen waarin deze rozetten voorkomen. De eerste vorm bestaat uit rozetten, waarbij enkel met lijntjes een bloem weergegeven is. Dit is goed zichtbaar bij een altaar geofferd door Gaius Catullinius (afb. 15). Daarnaast zijn er rozetten die met wat meer diepte zijn gemaakt en waarbij ze meer in het steen zijn gehouwen (afb. 16). Zowel de 'platte' rozetten evenals de rozetten met meer diepte hebben hun tegenhangers in Keulen. Deze zijn onder andere respectievelijk te vinden op een altaar geofferd door Lucius Caesius Florentinus en een altaar gewijd aan de godin Apadeva van Titus Verenius Senecio. (afb. 17) en (afb. 18).

Boven Nehalennia, aan de bovenzijde van de nis bevindt zich in de meeste gevallen een baldakijn. Deze baldakijn heeft veel weg van een omgekeerde schelp compleet met het scharnier dat vaak aan de voorkant van het altaar uitsteekt. De Nehalennia-altaren bezitten twee duidelijk verschillende vormen van baldakijnen. Aan de ene kant zijn er baldakijnen die het meest op een schelp lijken. Deze hebben puntige uiteinden en de ribben zitten aan elkaar vast (afb. 19). Deze vorm zien we ook, hetzij enigszins geërodeerd, terug in Keulen bij het Matresaltaar van Marcus Marius Marcellus (afb. 20).

Bij de andere vorm van de baldakijn lijkt deze eerder uit bloembladeren te bestaan. De ribben zijn vaak los van elkaar en de uiteinden lopen rond af. Dit is goed te zien op het Nehalennia-altaar van Vacrenus (afb. 21). Een goed voorbeeld van een Keulse tegenhanger van deze vorm baldakijn zien we bij

het altaar dat de slavenhandelaar Gaius Aiadius herdenkt. Ook boven zijn hoofd prijkt een baldakijn (afb. 22).

Het scharnier of slot, zoals het bij een schelp heet, kan bij beide vormen aanwezig zijn of ontbreken. Wanneer hij aanwezig is bij de Nehalennia-altaren bevat hij doorgaans links en rechts van het midden enkele inhammen (afb. 23). Deze inhammen komen ook voor bij de Keulse altaren en lijken sprekend op elkaar (afb. 24).

De stoel of het bankje waarop de godin zit, is in veel gevallen geërodeerd waardoor het lastig is om deze goed te herkennen. Een voorkomende weergave van deze stoel is met een rechte leuning met knoppen aan de uiteinden van de leuning (afb. 21). Deze vorm komt echter niet voor in Keulen. Wat wel voorkomt op beide locaties is een stoel met een gebogen leuning. Een voorbeeld hiervan is een Nehalennia altaar geofferd door Gaius Iulius Ianuarius. (afb. 25). Deze ronde vorm van de stoel zien we terug, misschien niet zo verrassend, bij het enige Nehalennia-altaar in Keulen. Ook hier zit de godin op een identieke, ronde stoel (afb. 26).

Figuratieve en ornamentieke elementen

Naast architectonische elementen die zich aan de voor- en bovenzijde van de altaren bevinden, zijn er ook op de zijkanten verschillende figuratieve en ornamentieke elementen te vinden. Een goede vergelijking vinden we bij het Nehalennia-altaar geofferd door Lucius Patruitius Saturninus (afb. 27). Op de rechterzijde van het altaar is een man, staand op een voetstuk, met een tunica aan te zien die twee 'guirlandes' oftewel bloemenslingers in zijn rechterhand houdt. Deze voorstelling zien we ook terug in Keulen en wel bij een altaar gewijd aan Jupiter Optimus Maximus (afb. 28). Hierbij moet wel vermeld worden dat er enkele kleine verschillen zijn tussen de voorstellingen. De persoon is in dit geval een vrouw en in plaats van twee guirlandes heeft zij er

één in haar hand. Ook het voetstuk is enigszins anders. Bestond het voetstuk bij het Nehalennia-altaar uit een stuk steen, bij het Jupiteraltaar is dit aan acanthusblad geworden.

Een andere, zeer fraaie afbeelding bevindt zich in Keulen aan de linkerzijde van een Matresaltaar geofferd door Marcus Catullinius Paternus. Deze afbeelding toont een man in een tunica op een voetstuk. In zijn rechterhand houdt hij een kruik en boven hem hangt een bloemslinger (afb. 29). Deze kenmerken zien we terug verspreid over twee verschillende Nehalennia-altaren. Ten eerste de pose van de man met zijn kruik. Deze is terug te vinden op een altaar geofferd door Aesilus Iunius Silviserus. Dit figuur bevindt zich onderaan de rechterzijde van het altaar (afb. 30). Het andere deel van de voorstelling is wat algemener en vinden we terug op beide zijanten van een altaar geofferd door Sextus Severus Severinius. In dit geval hebben we aan beide zijden een figuur op een voetstuk staan net zoals in Keulen het geval is. Tevens hebben beide figuren, evenals het altaar in Keulen, een bloemslinger boven hun hoofd (afb. 31) en (afb. 32).

Blijvend bij dit Nehalennia-altaar zien we aan de linkerkant van het altaar een vrouw met een lang gewaad op een voetstuk met in haar linkerhand een voorwerp dat ze met haar rechterhand aanraakt (afb. 31). Aan de rechterzijde van het altaar zien we een man in een kort gewaad die met zijn rechterhand iets omhoog houdt. In zijn linkerhand houdt hij wellicht ook nog een voorwerp vast (afb. 32). Deze twee voorstellingen komen vrijwel identiek voor op een altaar in Keulen, het altaar van Marcus Marius Marcellus (afb. 33) en (afb. 34). Ook hier zien we, weliswaar in betere conditie, links en rechts op het altaar deze figuren die op het oog dezelfde pose en handeling hebben als de figuren op het Nehalennia-altaar. Opvallend is dat, wanneer deze figuren daadwerkelijk dezelfde voorwerpen

vasthouden, ze zelfs in beide gevallen op dezelfde manier links en rechts op de altaren zijn geplaatst.

Naast deze figuratieve afbeeldingen zijn er ook andere decoraties. Een van de meest voorkomende versiering, zowel bij Nehalennia-altaren als bij altaren in Keulen, zijn afbeeldingen van een laurierstruik. Deze struiken komen in veel variaties voor, bijvoorbeeld met veel of weinig bladeren, met reliëf of plat, maar doorgaans zit er wel een bepaald motief in. Met name de bovenste drie bladeren zijn erg herkenbaar met één blad dat in het midden recht overeind staat en links en rechts van dit blad nog twee bladeren die ongeveer op dezelfde hoogte hangen. Een goed voorbeeld van twee vrijwel identieke weergaven van deze plant is te vinden bij het Nehalennia-altaar geofferd door Tertinius Virilis en in Keulen bij het altaar geofferd ter nagedachtenis van Aelius Germanio door Adiutorinia Marcella (afb. 35) en (afb. 36). In beide gevallen zijn de herkenbare bovenste drie bladeren goed te zien.

Cornucopiae en daarbij behorende elementen

Een ander veel voorkomend element is de cornucopia of hoorn des overvloeds. De hoorn is altijd gevuld met vruchten zoals appels, peren maar ook dennenappels. Hij lijkt te ontspringen uit een bloemkelk en heeft daardoor aan één of beide zijden een blad. Een overeenkomstig kenmerk bij de hoorn is de flauwe bocht waarmee hij van onder naar boven ontspringt. Dit is goed te zien bij het Nehalennia-altaar van Sentus Certus (afb. 37). Hier begint de hoorn links onderin aan de zijkant van het altaar en buigt geleidelijk af naar boven. Deze vorm is ook terug te vinden in Keulen bij het altaar gewijd aan de beschermgodin Lucretia (afb. 38).

Een andere overeenkomst is te vinden bij de versieringen die in sommige gevallen gepaard gaan met de cornucopiae. Zoals bekend wordt Nehalennia

gezien als de godin van de zeevaart. Daarom wordt ze meerdere malen afgebeeld met een roer. Dit roer is ook op het Nehalennia-altaar van Valerius te zien, naast een cornucopia (afb. 39). Ook in Keulen gaat een cornucopia gepaard met een roer. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij het altaar gewijd aan Mercurius. Hier zien we schuin onder de cornucopia een roer, precies zoals het geval is bij het Nehalennia-altaar (afb. 40). Maar ook bij het gedenkaltaar ter nagedachtenis aan ene Ruphus is dit roer op exact de zelfde manier te zien (afb. 41).

Als laatste overeenkomst tussen de altaren, wat de cornucopiae betreft, is er de versiering aan de zijkant van de hoorn. Deze versiering heeft veel weg van een blad compleet met bladnerf en stengel. De versiering is bij de Nehalennia-altaren te zien bij het altaar geofferd door Marcus Iustinius Albus (afb. 42). In Keulen is deze versiering nóg duidelijker aanwezig. Dit is het geval aan de zijkant van het eerder genoemde altaar van Mercurius (afb. 40). Dit altaar lijkt minder geërodeerd te zijn, waardoor de versiering nog goed te onderscheiden is.

Het gordijn

Na de zijkanten van het altaar komen we aan bij de achterkant van de Nehalennia-altaren. Enkele malen is er op deze altaren aan de achterzijde een gordijn te vinden. Dit gordijn beslaat vrijwel de gehele breedte van het altaar. Er zijn op de Nehalennia-altaren meerdere vormen te onderscheiden. Het meest voorkomend is een gordijn dat eruit ziet alsof het links en recht boven vast gemaakt is en de rest van de stof naar beneden is gedrapeerd. Dit is goed te zien op een altaar geofferd door Gaius Sabinianus Saturninus (afb. 43). Van deze vorm heb ik echter geen vergelijkbaar gordijn kunnen vinden in Keulen. Van een andere vorm wel. Dit gordijn komt zowel bij Nehalennia als in Keulen voor bij een altaar waarvan de bovenzijde een driehoek is. Dit gordijn is niet enkel bij de linker en rechter hoeken bevestigd, maar de maker heeft

een extra bevestigingspunt gemaakt centraal boven aan het altaar. Deze toevoeging zorgt ervoor dat de bovenzijde van het gordijn omhoog lijkt te worden getrokken (afb. 44). Deze vorm is zoals gezegd ook terug te vinden in Keulen en wel bij het altaar gewijd aan Jupiter (afb. 45).

Fruit op het altaar

De laatste overeenkomst die ik zal bespreken, gaat over het fruit dat op de bovenkant van het altaar ligt. In de meeste gevallen betreffen dit appels of peren. Uit Zeeland bijvoorbeeld, is een altaar geofferd door Publius Arisenius Marius. Deze heeft op de bovenkant twee appels liggen (afb. 46). Deze vorm zien we ook terug in Keulen bij een altaar gewijd aan de godin Diana. Ook in dit geval vinden we twee appels links en rechts bovenop het altaar (afb. 47). Hoewel er nog meer verschillende samenstellingen zijn van het fruit, zijn er verder geen duidelijke overeenkomsten tussen de Nehalennia-altaren en de Keulse altaren. Er zijn uiteraard ook maar een beperkt aantal mogelijkheden om het fruit te positioneren, dus men kan zich afvragen of hier wel conclusies aan kunnen worden ontleend.

Conclusie

Na het vergelijken van alle verschillende onderdelen van de altaren lijkt het mij duidelijk dat er zoveel overeenkomstige elementen te vinden zijn dat men er voorzichtig vanuit mag gaan dat er wel degelijk een connectie is geweest tussen Keulen en de Nehalennia-altaren die gevonden zijn in Zeeland. Niet alleen het feit dat de afmetingen en verhoudingen van de altaren goed overeenkomen spreekt hier voor. Ook andere elementen, zoals de frequente aanwezigheid van de baldakijn, de timpaan en de Korintische zuilen, zowel in Nederland als in Keulen, steunen dit. Tevens is de aanwezigheid van erg specifieke, identieke figuratieve voorstellingen op beide locaties een erg sterk argument dat deze theorie staat. Dit aangezien

het maken van afbeeldingen van personen in vrijwel exacte poses naar mijn idee onmogelijk na te maken is, zonder een voorbeeld. In dit geval komen de voorbeelden naar alle waarschijnlijkheid uit Keulen.

8. Voor- en tegenargumenten voor productielocatie

Zoals eerder vermeld zijn er enkele mogelijkheden waar de Nehalennia-altaren geproduceerd zijn. De twee meest voor de hand liggende opties zijn aan de ene kant de mogelijkheid dat de altaren gemaakt zijn op de locatie waar de meeste altaren gevonden zijn, in Zeeland. Aan de andere kant is er de mogelijkheid dat ze gefabriceerd zijn in Keulen, de plek waar ook enkele altaren van Nehalennia gevonden zijn. Van deze twee hoofdmogelijkheden zal ik de voor- en tegenargumenten aangeven. Daarnaast zijn er ook nog twee andere mogelijkheden welke ik ook kort zal benoemen.

Altaren zijn volledig gemaakt in Zeeland

Voor:

- Altaren gewijd aan de godin Nehalennia worden nagenoeg alleen in Zeeland gevonden, daarbuiten is haar aanwezigheid zeer klein.
- De kleding die Nehalennia draagt, is wellicht inheems aan Zeeland. In het bijzonder de mantel met geschulpte rand die de godin draagt, is volgens Hondius-Crone een element dat alleen hier aanwezig is. (Hondius-Crone, 1955, 102)
- Bij de Nehalennia-altaren is een grote diversiteit aan vormgeving en versiering van de altaren, hoewel ze wel enkele terugkerende elementen bevatten. Deze diversiteit kan wellicht verklaard worden door aan te nemen dat de maker van deze altaren geen 'meester' was in het beeldhouwen, waardoor er steeds afwijkingen of veranderingen in de altaren voorkomen.

- Het aantal verschillende manieren waarop de naam van de godin gespeld is. Dit is wellicht te wijten aan het gebrek aan kennis van het Latijn aan de kant van de Zeeuwse bevolking.

Tegen:

- In Zeeland zijn geen resten gevonden van een eventueel productiecentrum van de altaren. Dit kan uiteraard nog ergens verborgen liggen in de Ooster- en Westerschelde.
- Zeeland is vrij provinciaal en ligt aan de rand van het Romeinse Imperium. Het is daarom maar de vraag of men hier een groot productiecentrum zou hebben, waar een relatief groot aantal Nehalennia-altaren gefabriceerd is en vrijwel geen altaren van andere godheden.
- Het lijkt niet logisch dat iemand altaren laat maken in Zeeland en met deze zware stenen blokken vervolgens naar Keulen reist om ze daar te wijden aan Nehalennia. Mede omdat de godin de zeevaarders beschermde en er uiteraard geen zee in de buurt van Keulen is.

Altaren zijn volledig gemaakt in Keulen of ten minste daar versierd

Voor:

- Keulen was een groot handelscentrum in de Romeinse tijd en tevens de hoofdstad van Germania Inferior. Hier is veel ander beeldhouwwerk geproduceerd, waaronder een zeer groot aantal Romeinse altaren.
- In Keulen zelf zijn drie Nehalennia-altaren gevonden, waarvan twee een inscriptie droegen. Ook zijn er bronzen beeldjes van de godin gevonden. Ze 'leefde' hier dus kennelijk wel.

- Een vrij grote groep van de personen die een altaar aan Nehalennia gewijd hebben in Zeeland waren handelaren afkomstig uit Keulen. Zij hebben bij hun oversteek naar Groot-Brittannië, Colijnsplaat of Domburg bezocht.
- Keulen ligt relatief dicht bij een aantal locaties waar steensoorten werden gewonnen die geschikt zijn voor de productie van de altaren. Men hoefde dus niet ver van de route naar Zeeland af te wijken.
- Verschillende elementen zoals cornucopiae, laurierstruiken en de rozetten komen we zowel in Zeeland als in Keulen tegen. Hoewel deze soms verschillen in vorm, sluit de aanwezigheid van deze elementen op beide locaties niet uit dat de altaren daadwerkelijk geïmporteerd zijn.

Tegen:

- Er zijn geen altaren gevonden in Zeeland die versierd waren en enkel nog hun inscriptie mistten.
- De verschillende manieren waarop de naam Nehalennia gespeld is. Wanneer de altaren uit één beeldhouwatelier afkomstig waren, zou men wellicht kunnen verwachten dat er één spellingsvorm zou zijn gehanteerd.
- De Kolenkalksteen altaren komen waarschijnlijk van een andere locatie dan de overige altaren, dus niet Zeeland of Keulen.

Naast de hierboven genoemde mogelijkheden zijn er tevens nog twee andere mogelijkheden. Ten eerste is het mogelijk dat de altaren te Zeeland gemaakt zijn door beeldhouwers die door het gebied reisden en her en der altaren maakten. Dit kan wellicht verklaren waarom er een grote diversiteit is aan vormgeving op de altaren en aan de verschillen in spelling van de naam van de godin. Helaas is het vrijwel onmogelijk om aan te tonen dat dit het geval was. Een andere mogelijkheid is dat de altaren uit Zeeland ter plekke

gemaakt zijn en de enkele altaren en figurines uit Keulen onafhankelijk door iemand anders gemaakt zijn. Dit zou kunnen verklaren dat een koperen figurine van Nehalennia in Keulen en het enige overgebleven Nehalennia altaar in Keulen zo op het oog veel gedetailleerder zijn dan de andere Nehalennia-altaren die gevonden zijn in Zeeland. Dit verschil kan echter ook ontstaan zijn doordat de altaren onder verschillende omstandigheden in de bodem hebben gezeten, waardoor de details op de altaren uit Zeeland grotendeels verweerd zijn.

9. Conclusie

Na het uitvoerig bestuderen en vergelijken van de grote hoeveelheid Nehalennia-altaren uit Zeeland met de altaren uit Keulen kan ik stellen dat er een goede kans bestaat dat de Nehalennia-altaren gevonden in Zeeland gemaakt zijn in Keulen. Dit komt mede door het grote aantal overeenkomsten tussen de verschillende elementen op de altaren. Er zijn meer overeenkomsten dan verschillen. Zo zijn er bijvoorbeeld de overeenkomsten bij de timpanen, de Korinthische zuilen, de baldakijnen, de rozetten en de cornucopiae, maar ook bij de figuratieve afbeeldingen aan de zijkanten van de altaren. Ook de grootte van de altaren en de verhoudingen tussen de tekst en de afbeelding lijken in beide gevallen zeer veel op elkaar.

Ook de aanwezigheid van meerdere Nehalennia-altaren, waarvan er nu nog één over is in Keulen samen met een Nehalenniabeeldje, toont aan dat er wel degelijk een vorm van interactie is geweest tussen beide locaties.

Verder staft het feit dat een relatief groot aantal individuen afkomstig uit Keulen in Zeeland aan Nehalennia hebben geofferd deze theorie. Deze personen, in veel gevallen handelaren, voeren via de Rijn van Keulen naar Zeeland. Hierbij kunnen ze eenvoudig op hun reizen vanuit Keulen richting de Noordzee een altaar meegenomen hebben. Om vervolgens deze in Zeeland aan Nehalennia te wijden om haar gunstig te stemmen zodat ze van een veilige overtocht verzekerd waren.

Het is verder onwaarschijnlijk dat in Zeeland, als uithoek van het Romeinse rijk, een productiecentrum van altaren is geweest dat in zulk grote getalen altaren heeft geproduceerd. Dit kan men eerder verwachten in een stad zoals Keulen dat tevens dicht bij de gebieden ligt waar de stenen worden gewonnen. Tevens zijn er geen resten gevonden van een productielocatie

gevonden in Zeeland. Hoewel deze uiteraard nog wel ergens op de bodem van de Schelde zou kunnen liggen.

Een andere theorie zoals het idee dat de altaren gemaakt zijn door reizende beeldhouwers is erg onwaarschijnlijk en ook zeer lastig om aan te kunnen tonen. Ook het idee dat enkel de inscriptie aangebracht is in Zeeland lijkt mij zee onwaarschijnlijk aangezien er geen enkel altaar gevonden is waarbij een inscriptie ontbrak.

Vanzelfsprekend zou voor verder onderzoek gekeken moeten worden naar meer materiaal dat zich in het depot van het Romeins-Germaans museum bevindt. Ook kan er in de toekomst gekeken worden naar de vorm van de letters van de inscripties en naar de samenstelling van deze inscripties op de altaren. Hierbij kan gekeken worden naar overeenkomsten bij de schrijfwijze van bepaalde letters. Wanneer men vervolgens een goed beeld heeft van alle letters en hun specifieke kenmerken, kan met dit extra onderzoek duidelijker gemaakt worden of de altaren daadwerkelijk uit Keulen afkomstig zijn.

8. Samenvatting

In deze scriptie heb ik geprobeerd een antwoord te geven op de vraag waar de Nehalennia-altaren, gevonden in Zeeland, gemaakt zijn. De godin Nehalennia is voor het eerst bij Domburg in 1647 gevonden en ruim drie eeuwen later weer in 1970. De altaren zijn waarschijnlijk gemaakt in de periode tussen 150 en 250 jaar na Christus. Nehalennia werd vereerd als beschermgodin van de scheepvaarders en wellicht ook van reizigers. Dit is terug te zien aan het grote aantal handelaren dat bij haar heiligdommen heeft geofferd zoals te lezen is in de inscripties op de altaren. Een etymologische studie naar onderzoek naar de betekenis van haar naam toont aan deze vermoedelijk afkomstig is van 'leiden'. Dit past goed bij een godin die zeelieden moest beschermen. De steensoorten gebruikt voor de altaren werden gewonnen in de Eifel en in België en Noordoost-Frankrijk. Duidelijke kenmerken van de godin zijn haar schoudermanteltje en de aanwezigheid van een fruitmand en/of een hond aan haar zijde. Verdere versieringen op de altaren bestaan vaak uit cornucopiae en laurierstruiken. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden heb ik meerdere kenmerken van de Nehalennia-altaren uit Zeeland vergeleken met altaren gevonden in Keulen om te kijken of er parallellen bestaan. Uiteindelijk luidt mijn conclusie dat het zeer goed mogelijk is dat de altaren, gevonden in Zeeland, gemaakt zijn in Keulen. Er zijn veel gemeenschappelijke kenmerken en ook de locatie van Keulen, dicht bij Zeeland, en de vele dedicanten die uit Keulen afkomstig waren lijken dit te staven.

10. Literatuurlijst

- Anderson, F. & Groessens, E., 1996. The black altars of Nehalennia, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Vol. 76, 134-162, Leiden
- Bechert, T., 1983. *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dieren
- Besuijen, G., 2008. *RODANVM, A study of the roman settlement at Aardenburg and its metal finds*, Sidestone press, Leiden
- Bogaers, J.E. & Gysseling, M., 1971. Over de naam van de godin Nehalennia, *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, vol. 52, 221-230, Leiden
- Bogaers J.E. & Gysseling M., 1971. Nehalennia, Gimio en Ganuenta, *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, vol. 52, 231-240, Leiden
- Danckers, H., 1647. *Affbeeldinge van de over Oude Rarieteyten aende strandt ontrent Domburch... gevonden den 5en Januarij 1647...* Hagae Comitibus
- Dumézil, G., 1924. *Le festin d'immortalité*, Parijs
- Feen, P.J. van der, 1927. Aanteekeningen bij Nehalennia-Literatuur, *Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*, 4, 1-6
- Ffrench, J.F.M., 1912. *Prehistoric faith and worship, Glimpses of ancient Irish life*, Londen
- Galestin, M. C., 2010. Roman artefacts beyond the northern frontier: Interpreting the evidence from the Netherlands, *European Journal of Archaeology*, 13:64, 64-88
- Galsterer, B. & H., 2010. *Die römischen Steininschriften aus Köln* (Digitale catalogus te vinden op: <http://www.rid24.de/roemische-steininschriften-koeln.html>)
- Green, M., 1992. *Symbol and image in Celtic religious art*, London & New York
- Gutenbrunner, S., 1936. *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, Halle

- Hahl, L., 1937. *Zur Stilentwicklung der provinzialrömischen Plastik in Germanien und Gallien*, Darmstadt
- Hardenberg, H., 1948. De Nehalennia-reliefs, *Archief van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*, 1-29, Middelburg: Altorffer
- Holmberg, U., 1922. Der Baum des Lebens, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, serie B, XVI, Helsinki
- Hondius-Crone, A., 1955. *The temple of Nehalennia at Domburg*, Amsterdam: Meulenhoff
- Klerk, F. de, 1991. *Deae Nehalenniae; Monument uit de Schelde*, Deel 1, Museum voor Zuid- en Noord-Beveland, Goes
- Lendering, J., 2000. *De randen van de aarde; De Romeinen tussen Schelde en Eems*, AMBO Amsterdam
- Lendering, J., 2012. Lezing van Prof. Jona Lendering in het RMO
- Louwe Kooijmans, L.P., 1971. De Nehalenniatempel te Colijnsplaat: onderzoeksmethode en vondstomstandigheden, in P. Stuart en J.E. Bogaers (eds), *Deae Nehalenniae: gids bij de tentoonstelling Nehalennia de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde*, 11-21, Middelburg
- Maginnis, H.B.J., 1990. The role of perceptual learning in connoisseurship: Morelli, Berenson and Beyond, *Art History*, 13, 104-117
- Nilsson, M.P., 1941. *Geschichte der griechischen Religion I*, Munchen
- Oakley, J.H., 1998. Why study a Greek vase-painter? A response to Whitley's 'Beazley as theorist', *Antiquity Journal*, vol. 72, nr. 275, 209-213, Antiquity Publications Ltd, Wales
- Schrier, O. J., 1974. NEHALENNIA ΨΥΧΟΠΟΜΠΙΟΣ?, *Mnemosyne*, vol. 72, issue. 2, 152-159
- Smallegange, M., 1696. *Nieuwe cronyk van Zeeland*, Middelburg
- Stuart, P., 1971. De godin Nehalennia en haar cultus, in P. Stuart en J.E. Bogaers (eds), *Deae Nehalenniae: gids bij de tentoonstelling Nehalennia de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde*, 23-31 Middelburg

- Stuart, P., 1973. De kerk van Domburg als Nehalenniamuseum 1647-1866, *Archeologie en Historie*, 367-378, Bussum
- Stuart, P., 1992. Nehalennia te Zierikzee, *Kroniek 1992: Kroniek van het land van de zeemeermin* (Schouwen-Duiveland), 5-16
- Stuart, P., 1997. Nieuws over Nehalennia, *Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 6/1, 40-64, Middelburg
- Stuart, P., 2000. Hoe Romeins is Nehalennia? *Hermeneus*, 2, 23
- Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001. *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, Leiden
- Stuart, P., 2003. *Nehalennia, documenten in steen*. Goes: De Koperen Tuin
- Trimpe Burger, J.A., 1971. Zeeland in de Romeinse tijd, in P. Stuart en J.E. Bogaers (eds), *Deae Nehalenniae: gids bij de tentoonstelling Nehalennia de Zeeuwse godin, Zeeland in de Romeinse tijd, Romeinse monumenten uit de Oosterschelde*, 45-54, Middelburg
- Vredius, O., 1650. *Historia comitum Flandriae*, Brugis
- Wagenvoort, H., 1971. Nehalennia and the souls of the death, *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 24, fasc. 3, 273-292
- Whitley, J., 1997. Beazley as theorist, *Antiquity Journal*, vol. 71, nr. 271, 40-47, Antiquity Publications Ltd, Wales
- Williams, D., 1996. Refiguring Attic red-figure, A review article, *Revue Archeologique*, 227-252
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N. & Witteveen, A.M., 1977. Roman bronze lunulae from the Netherlands, *Oudheidkundige mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden / uitg. vanwege het Ministerie van Binnenlandsche Zaken*, vol. 58, 167-195
- Zoolingen van R. J., 2010. *Rural cult places in the civitas Cananefatium*

11. Lijst gebruikte tabellen

Tabel 1: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 18, Leiden

12. Lijst gebruikte afbeeldingen

Afbeelding 1: Inv. Stein 610, Romeins-Germaans Museum in Keulen, eigen foto

Afbeelding 2: Inv. Metall 1346, Romeins-Germaans Museum te Keulen, eigen foto

Afbeelding 3: Besuijen, G., 2008, *RODANVM, A study of the roman settlement at Aardenburg and its metal finds, naar Vos/Van Heeringen, 1997a*, Sidestone press, Leiden

Afbeelding 4

Afbeelding 5: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 98, Leiden

Afbeelding 6: Inv. Stein 543, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 7: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 60, Leiden

Afbeelding 8: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 103, Leiden

Afbeelding 9: Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 10: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 110, Leiden

Afbeelding 11: Inv. Stein 406, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 12: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 52, Leiden

Afbeelding 13: Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 14: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 98, Leiden

Afbeelding 15: Inv. Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 16: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 130, Leiden

Afbeelding 17: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 81, Leiden

Afbeelding 18: Inv. Stein 455, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 19: Inv. 52, 87, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 20: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 52, Leiden

Afbeelding 21: Inv. Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 22: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 61 Leiden

Afbeelding 23: , Inv. 37, 18, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 24: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 52, Leiden

Afbeelding 26: Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 27: Inv. Stein 610, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 28: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 106, Leiden

Afbeelding 29: Inv. 39, 124, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 30: Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 31: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 81, Leiden

Afbeelding 32: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 81, Leiden

Afbeelding 33: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 81, Leiden

Afbeelding 34: Inv Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 35: Inv Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 36: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 113, Leiden

Afbeelding 37: Inv. Stein 406, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 38: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 71, Leiden

Afbeelding 39: Inv. 26, 396, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 40: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 59, Leiden

Afbeelding 41: Inv. Stein 543, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 42: Inv Stein 655, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 43: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 98, Leiden

Afbeelding 44: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 91, Leiden

Afbeelding 45: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 90, Leiden

Afbeelding 46: Inv. 39, 134, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 47: Stuart, P. & Bogaers J.E., 2001, *Nehalennia, Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, 109, Leiden

Afbeelding 48: Inv. Lü 759, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

13. Bijlagen

Bijlage I Afbeeldingen

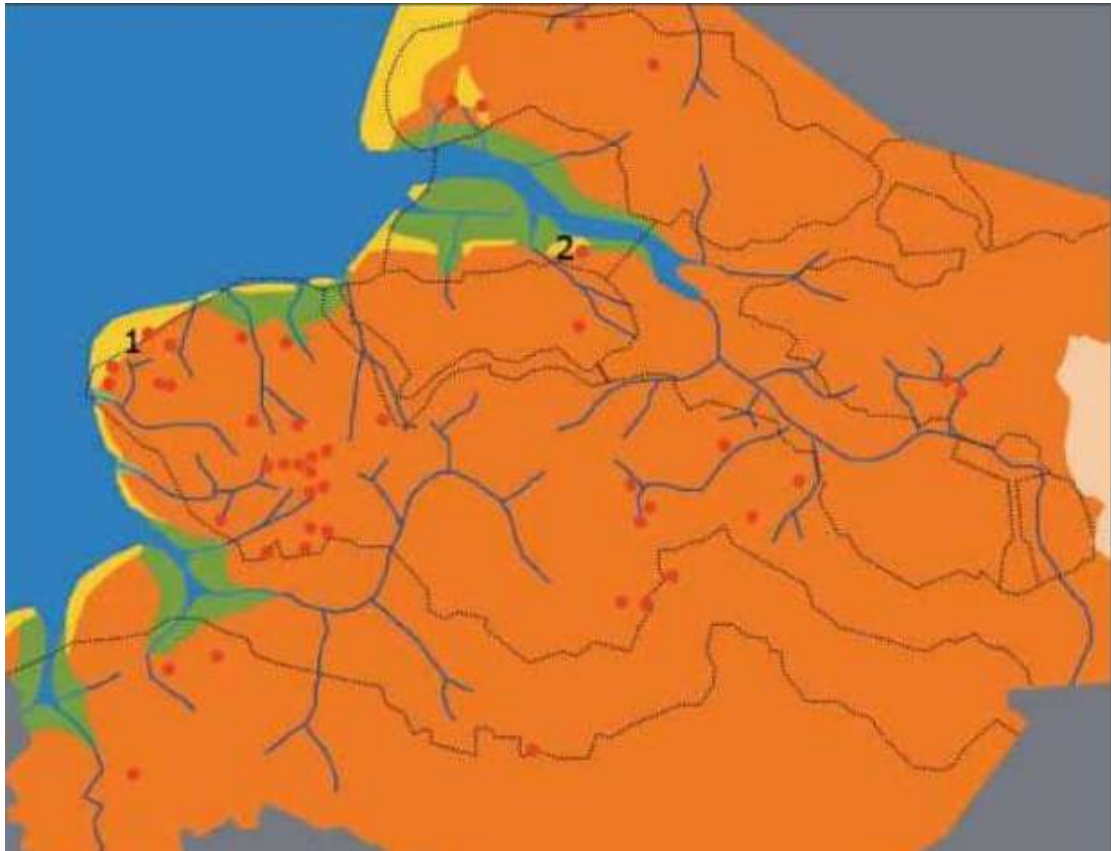

Afbeelding 1: Romeins-Germaans Museum in Keulen, Nehalennia-altaar, Inv. Stein 610, eigen foto

Afbeelding 2, Romeins-Germaans Museum te Keulen, Inv. Metall 1346, eigen foto

Afbeelding 3. Landschap van Zeeland in 200 na Christus. Met: 1 Domburg, 2 Colijnsplaat

- Klei en turf gronden, ■ Wadden, ■ Oude duinformaties,
- sporen van menselijke activiteit (*Besuijen, 2008 naar Vos/Van Heeringen, 1997a*)

Afbeelding 4, RMO i 1970/12.27 (Stuart & Bogaers, 2001, 135)

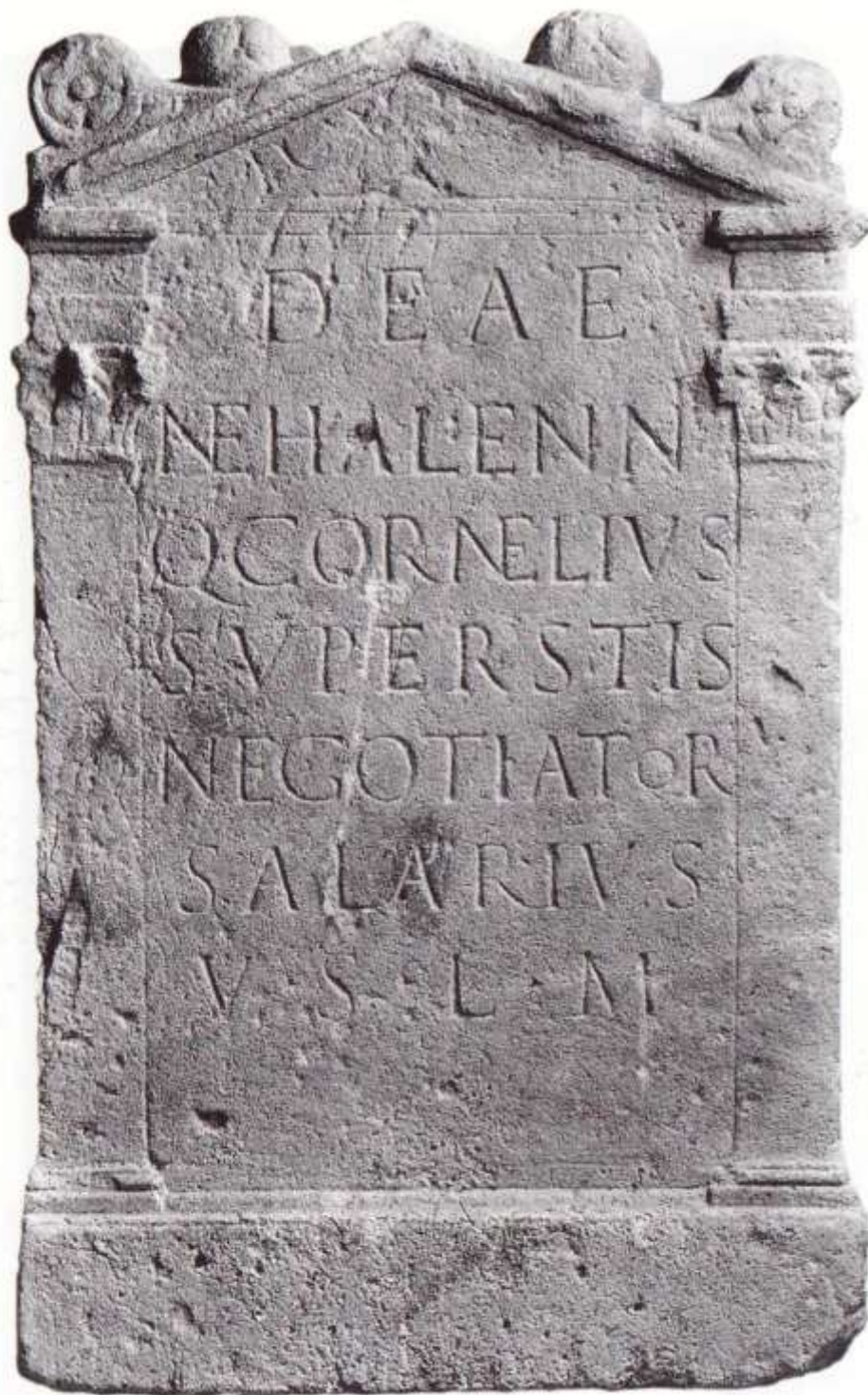
Afbeelding 5, GAV 1994-12 (Stuart & Bogaers, 2001, 98)

Afbeelding 6, Inv. Stein 543, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

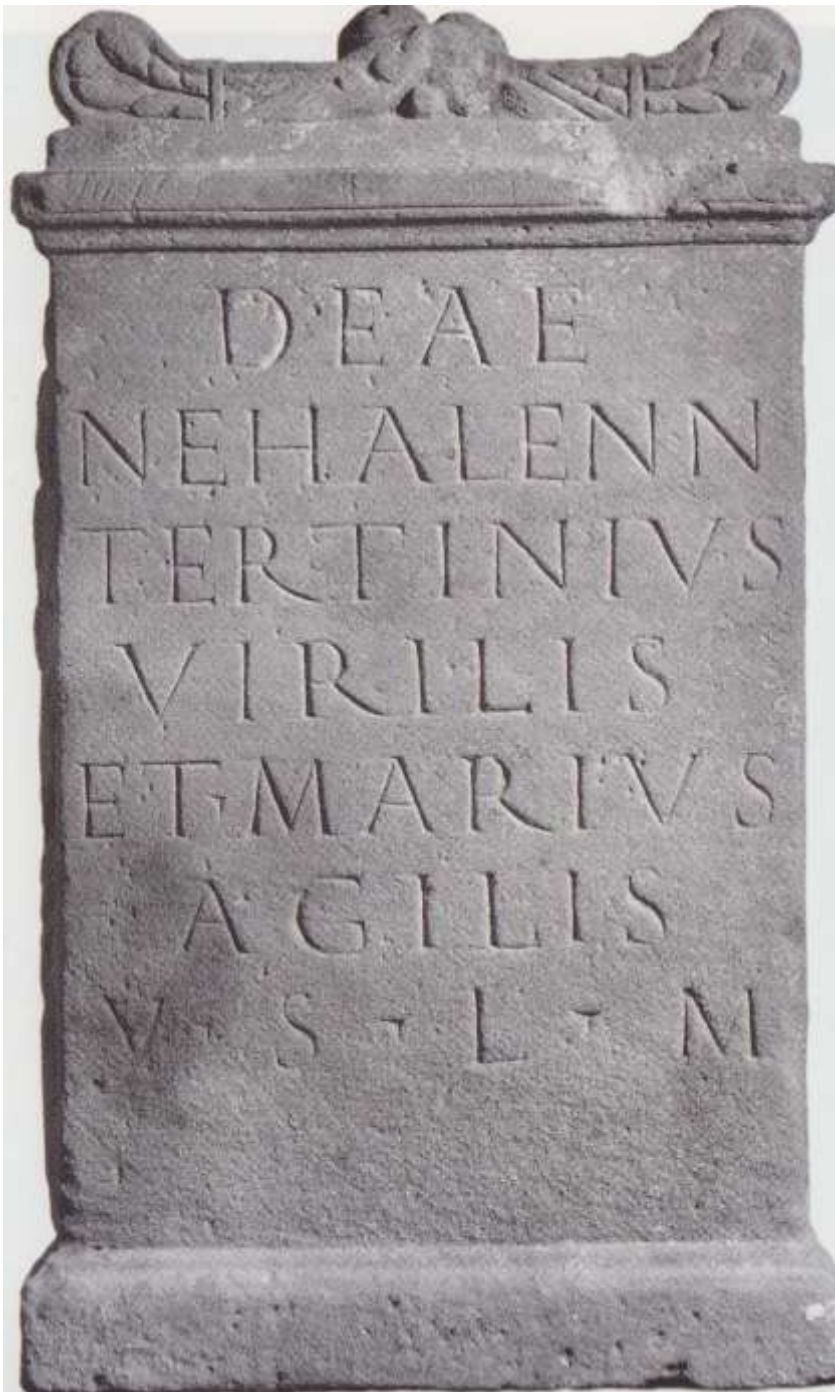
Afbeelding 7, RMO i 1974/9.123A-C, 154. (Stuart & Bogaers, 2001, 60)

Afbeelding 8, RMO i 1970/12.25. (Stuart & Bogaers, 2001, 103)

Afbeelding 9, Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 10, Zeeuws Museum, Middelburg M 85-27 (Stuart & Bogaers, 2001, 110)

Afbeelding 11, Inv. Stein 406, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 12, RMO i 1971/11.53. (Stuart & Bogaers, 2001, 52)

Afbeelding 13, Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 14, GAV 1994-12 (Stuart & Bogaers, 2001, 98)

Afbeelding 15, Inv Stein 228 Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 16, RMO i 1970/12.22. (Stuart & Bogaers, 2001, 130)

Afbeelding 17, RMO i 1970/12.6. (Stuart & Bogaers, 2001, 81)

Afbeelding 18, Inv Stein 455, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 19, Inv 52, 87, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 20, RMO i 1971/11.53. (Stuart & Bogaers, 2001, 52)

Afbeelding 21, Inv. Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 22, RMO i 1971/11.59. (Stuart & Bogaers, 2001, 61)

Afbeelding 23, Inv. 37, 18, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 24, RMO i 1971/11.53. (Stuart & Bogaers, 2001, 52)

Afbeelding 25, Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 26, RMO i 1971/11.57. (Stuart & Bogaers, 2001, 86)

Afbeelding 27, Inv. Stein 610, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 28, GAV 1994-4 (Stuart & Bogaers, 2001, 106)

Afbeelding 29, Inv. 39, 124, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 30, Inv. Stein 240, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 31, RMO i 197012.6. (Stuart & Bogaers, 2001, 81)

Afbeelding 32, RMO i 1971/11.53 (Stuart & Bogaers, 2001, 52)

Afbeelding 33, RMO i 1971/11.5 (Stuart & Bogaers, 2001, 52)

Afbeelding 34, Inv. Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 35, Inv Stein 228, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 36, Zeeuws Museum, Middelburg M 85-27 (Stuart & Bogaers, 2001, 113)

Afbeelding 37, Inv. Stein 406, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 38, RMO i 1971/11.68. (Stuart & Bogaers, 2001, 71)

Afbeelding 39, Inv. 26, 396, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 40, RMO i 1970/12.7. (Stuart & Bogaers, 2001, 59)

Afbeelding 41, Inv. Stein 543, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 42, Inv Stein 655, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 43, GAV 1994-12 (Stuart & Bogaers, 2001, 98)

Afbeelding 44, RMO i 1970/12.12. (Stuart & Bogaers, 2001, 91)

Afbeelding 45, RMO i 1971/11.66 (Stuart & Bogaers, 2001, 90)

Afbeelding 46, Inv. 39, 134, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto

Afbeelding 47, RMO i 1974/9.86, 89, 145 en 182, (Stuart & Bogaers, 2001, 109

Afbeelding 48, Inv. Lü 759, Romeins-Germaans Museum Keulen, eigen foto